

ISSN 1584-4404

Yearbook of the George Barițiu History Institute of Cluj-Napoca Series *Humanistica*

humanistica.ro

Inexistența vorbitoare

Daniel Sas

How to cite this article:

Sas, Daniel (2023) *Inexistența vorbitoare*, Yearbook of the George Barițiu History Institute of Cluj-Napoca, Series Humanistica, Vol. 21, pp. 121–162. DOI: 10.5281/zenodo.8367358

© 2023: The Publishing House of the Romanian Academy.
Humanistica Yearbook is published online since 2003.
Submit your article to Humanistica Yearbook: secretariat.dcsu@acad-cj.ro

INEXISTENȚA VORBITOARE

Daniel Sas

Universitatea „Babeș-Bolyai”, din Cluj-Napoca

Abstract: *A SPEAKING INEXISTENCE.* Lacan (2014) defines the human being as a speaking animal. But we don't know the identity of the speaking subject, insofar as it is speaking. To generalise, we don't know the identity of the subject of perception, affectivity or of the intentional relation. We thus find ourselves confronted with the necessity of a (radical) difference between this (volatile) subject and the observable consequences of his acts. The subject wouldn't be able to articulate, to function as the cause of a discourse, unless 1. it was previously divided with respect to the signifier and 2. in virtue of its momentary act-related absence at the level of its (symbolic-imaginary) performances. The intentionality of the subject (definable as a symbolic arc) is distinct to any objectifying intention. The subject doesn't exist, as the Other doesn't exist, being thus able to generate important effects. Being a singularity, subjectivity is rather approachable from an apophatic theology / anthropology. As a version of the ontological difference, the distinction between the subject (psychic cause) and the objective relation is simultaneously capable of providing a device for interpretation. The thesis I wish to defend within this article is this: unconscious causality overdetermines objective causality. In *The Interpretation of Dreams*, Freud (2003) manages to prove that the result of the dreamwork isn't a random-imaginary emanation of some organic processes, but a composition with a symbolic force and operations such as selection and condensation are markers of an invisible hand. In *On Interpretation*, Aristotle (1957 & 2016) shows that there is a remarkable (logical) interdependence between possibility and necessity. You can't treat one without treating the other. The logical treatment (performed by a subject necessarily placed outside discourse) overdetermines the correlation in question. I will try, as a final step, to evidence, based on a set of statements performed by Anton Zeilinger (2006, 2007, 2013, 2014, 2015 și 2016), some important implications of the (contemporary) quantum theory: (a) Indetermination isn't a state of the Real, but its answer to a disjunctive questioning aiming to obtain a determinate (univocal) answer; (b) this indetermination is simultaneously the condition of possibility of the capacity of the symbolic relation to alter a reality which seemed to be mechanically governed by an (implacable) objective causality.

Keywords: *Subjective Division, Symbolic Inexistence, Intentionality, Apophatic Anthropology, Singularity, Ontological Difference, Unconscious Vs. Objective Causality, Possibility Vs. Necessity, Quantum Indetermination.*

ÎN LOC DE INTRODUCERE: CONTINGENȚĂ (INTER)SUBIECTIVĂ ȘI NECESITATE OBIECTIVĂ

Se impun, la început, câteva clarificări conceptuale.

Contingența este întemeiată, în concepția lui Lacan (1964-65, p. 306), pe relația simbolică. Bateria semnificantă este, am putea spune, generator de contingențe, de întâlniri întâmplătoare. Indiferent că ne poziționăm de partea unei definiții convenționaliste a semnificației ori că preferăm, dimpotrivă, să considerăm că există o relație necesară între noțiune și obiect desemnat, ambele opțiuni sunt, în fond, expresia libertății interpretative pe care o implică raportul simbolic. Semnificantul este definibil, de fiecare dată, nu numai în registrul denotației, ci de asemenea conotativ. O variabilitate potențial infinită pare a fi înscrisă în însăși inima dimensiunii simbolice. Codul sociolingvistic se lovește permanent, în măsura în care vizează implacabil completitudinea, de contingența și misterul raportului intersubiectiv. Dar nu este această versatilitate totodată o caracteristică a Realului?

Eludând controlul subiectului (imaginar) și implicit al *impersonalului* *Se* (Heidegger, 1927/2001), evenimentul (caracterul insolit al întâlnirii ori al enunțării ce angajează semnificantul) înscrie posibilitatea schimbării, la limită, a unei veritabile metanoia.

Schimbarea presupune însă, în cazul subiectului etic, posibilitatea alegerii libere, *i.e.* a unei voințe abisale. Ceea ce complică nu numai interacțiunea socială, ci, de asemenea, raportul la realitate este, deci, existența ireductibilă a dorinței. Subiectul întreține însă un raport paradoxal cu Legea pe care Celălalt i-o insuflă: voința este cu atât mai liberă cu cât se supune unei Legi ce nu exclude libertatea (de a ceda tentației alienării) ori, la celălalt pol, creativitatea (morală).

Paradoxul dorinței nu se oprește, însă, aici: dorința aceasta abisală poate avansa pe linia Legii până în punctul modificării (radicale a) realității pe care Legea (semnificantului) o ordonează. Putem vorbi, deci, despre imposibilul unei dorințe centrate pe vidul (intersubiectiv al) subiectului¹.

Am vorbit până acum despre contingență și variabilitate. Lacan (1964-65, p. 306-07) plasează la celălalt pol realul, necesitatea. Sunt cele două oare identice?

„Dacă totul este posibil, atunci posibilitatea însăși este o himeră (...)
Totul este posibil cu excepția lucrului întemeiat exclusiv pe propria-i
imposibilitate.” (Lacan, 1964-65, p. 306)

Adevărul axiomelor, certitudinea invariantă a rezultatului operațiilor aritmetice, invarianța constantelor naturale – a legilor ce nu trebuie totuși confundate cu realul

¹ Este vorba despre indeterminarea esențială a fiecărui subiect.

pe care-l descriu – sunt expresia unei imposibilități, a imposibilității voinței Celuilalt. Lucrurile stau astfel pentru că asta este voia lui Dumnezeu. Lacan (1964-65, p. 306) pare să asimileze realul necesității de vreme ce-l definește (ibid.) drept ceea ce este imposibil să nu se întâmple. Imposibilul este, deci, ceea ce are loc în mod necesar. Realul este contingenta ce se petrece cu de la sine putere – o contingență întemeiată în propria-i imposibilitate. Am putea spune, așadar, că Lacan asimilează imposibilul necesității, mai exact, unei voințe ce se impune drept necesitate (naturală). Unde este totuși breșa ce constituie incompletitudinea Celuilalt? Nu este oare tocmai Persoana vidul ce îndetermină dorința (voința)?

POSIBILITATEA SUPRADETERMINĂ NECESITATEA

„Nu este necesar ca în fiecare caz o afirmație și negația corespunzătoare să dețină o valoare de adevăr, de vreme ce lucrurile (deja) existente diferă (se comportă diferit față) de lucrurile (încă) inexistente, care pot sau nu să fie.” (Aristotel, 1876/2016, p. 49)

Aserțiunea este aplicabilă numai lucrurilor (deja) existente. Lucrurile (încă) inexistente, supuse devenirii, dețin ciudata trăsătură a îndeterminării, conform căreia ele pot suferi un deznodământ variabil. Rezoluția aceasta este complet independentă de valoarea de adevăr, deci de conținutul enunțurilor prealabile. Altfel spus, valoarea de adevăr a aserțiunii nu afectează și în niciun caz nu determină valoarea ontică a faptului (încă) inexistent.

Deznodământul unei existențe posibile depinde, mai degrabă, de calitatea angajamentului pragmatic. Or, jocurile de limbaj se caracterizează prin contingență, de vreme ce depind de capriciile relației intersubiective.

Necesitatea rămâne astfel o simplă ipoteză, pe care o propune cercetătorul în cadrul evaluării (retrospective a) devenirii istorice. Predicțiile nu au astfel, în niciun caz, valoare de adevăr; aceasta este aplicabilă numai retrospectiv și numai în cazul în care faptul anticipat are (a avut) realmente loc.

Aptitudinea realizării și posibilitatea neîmplinirii vreunui aspect al lucrului supus devenirii sunt, la nivelul posibilității, echivalente. Abia actul (intențional al) subiectului poate impune tranziția (eventualității) spre actualitate. Asta înseamnă că subiectul însuși trebuie subsumat, în calitate de factor intermediar, categoriei devenirii, *i.e.* a inexistenței.

„Acest lucru este însă necesar: faptul că ființarea este [ec-sistă] atunci când este, respectiv că neființa nu este, atunci când nu este; tocmai de aceea nu este, în schimb, necesar ca întreaga ființare să fie [realmente] și nici ca întreaga neființă să nu fie; pentru că enunțul, conform căruia tot ceea ce există deja, există în mod necesar, nu este identic cu enunțul, conform căruia absolut totul este necesar; același lucru fiind valabil despre neființă.” (*Ibid.*)

Noi nu avem niciodată acces (conștient) la totalitatea ființării, ci, de fiecare dată, numai la un aspect al ființării particulare; perceptibilitatea aspectului x pune între paranteze, *i.e.* plasează în inexistență, celelalte aspecte ale ființării în cauză.

Ec-sistența (manifestarea) aspectului x presupune, cel puțin la momentul t , relativa inexistență a aspectelor complementare. Am putea face astfel ipoteza unei intercondiționări între existență (ec-sistență) și (o relativă) inexistență (neființă) ce dezvăluie inconsistența noțiunii de totalitate. Totalitatea nu este, am adăuga, nici necesară și nici contingentă, ci, pur și simplu, inutilă – de vreme ce nu poate include coabitarea ambelor sfere ontologice.

Inexistența subiectului (= faptul că despre subiect, *i.e.* despre cel ce face legătura, în definitiv, deci, despre o relație indeterminată, nu se poate spune decât foarte impropriu că există) determină caducitatea noțiunilor de totalitate și necesitate. Ființarea se susține pe temeiul unei inexistențe ireductibile ce constituie nucleul și totodată contingenta și incompletitudinea aceleia.

Subiectul constituie, așadar, termenul mediu sau mediul tranzițional între inexistență (un soi de latență ontică) și ec-sistență.

Aserțiunile se comportă, deci, precum obiectele (...) (*Ibid.*)

Valoarea de adevăr a oricărui enunț posibil intră însă în dificultate în cazul devenirii, *i.e.* a permanentei alternanțe – mediate de factorul simbolic – între existență factuală și o relativă (latentă) inexistență.

„Întrebarea privitoare la ce-ul obiectului nu poate fi, din următoarele motive, o întrebare dialectică: în acest caz, trebuie să fie dată posibilitatea alegerii – de către interlocutor – între afirmarea uneia sau a celeilalte dintre cele două propoziții contradictorii; locutorul [cel care lansează întrebarea] trebuie, de aceea, să precizeze din start aspectul, la care interogația se referă disjunctiv (...) Atunci când obiectul aflat sub investigație conține [implică] aspecte contrare, astfel încât este posibil să afirmi această contradicție, judecata implicată nu poate fi adevărată; ca atunci când ai vrea să afirmi că omul mort este [totuși încă] om (...) Putem afirma astfel că Homer este ceva, de pildă, că este poet. Este Homer sau nu este? Evident că este se afirmă, în acest caz, numai (în mod) accidental despre Homer, anume în măsura în care (verbul) este pus în legătură cu calitatea poetică a aceluia; este nu este însă afirmat ca un în-sine despre Homer.” (Aristotel, 1876/2016, p. 53-55)

Limba nu este, vedem bine din aceste exemple, o cămașă de forță – cel puțin în măsura în care un subiect este subiectul-cauză a lanțului asertiv, *i.e.* în măsura în care acesta face legătura între cuvinte.

Faptul că subiectul este, sub forma unor indeterminate elemente de legătură, cauza lanțurilor semnificante (pe care le emite) nu poate fi decât manifestarea unei libertăți simbolice (ce ține altminteri de esența sa).

Judecata sau discernământul este proba acestei libertăți. Deși afirmația: *omul mort este om* este posibilă ca atare, ea este totuși falsă (argumentează Aristotel) – însăși expresia *om mort* fiind, în această perspectivă, o contradicție în termeni. Premisa este, evident, o ciudată incompatibilitate între faptul-de-a-fi-om și faptul de-a-fi-mort → unul îl exclude pe celălalt, deci nu pot fi împreună adevărate. Totuși nici viața (biologică) ca atare nu poate ține de esența omului, chiar dacă ține, în realitate, de natura sa. Care om și care moarte / viață? Nu există omul-în-genere, ci numai particulari, mai precis, subiecți. Despre subiectul ca singularitate nu se poate afirma în mod just nici că ființează și nici că este mort (atunci când a încetat realmente să ființeze). Subiectul este oarecum suspendat între ființă și ne-ființă – tocmai ca instanță ce atribuie, vorbind, fiecărei ființări atribute ce pendulează între cele două stări extreme. În calitate de *relație indeterminată*, subiectul este, așadar, deja din totdeauna mort → în calitate de singularitate (incalificabilă în afara unei antropologii negative), subiectul este, mai degrabă, o inexistență.

Ce putem spune însă despre afirmația: *Homer este poet*? Actul cu pricina se constituie din interacțiunea a patru termeni, dintre care trei sunt propoziționali (verbal): *Homer*, *este* și *poet* iar al patrulea este simbolic, *i.e.* tocmai locutorul care leagă termenii într-o aserțiune. Verbul copulativ are însă un statut special: în calitate de cuvânt cu sens indeterminat, poate fi situat la interfața dintre dimensiunea imaginară și cea simbolică a limbajului. Am putea completa, în felul următor, concluzia ultimului fragment citat: *este* nu numește în nicio speță în-sinele subiectului → ca termen cu sens indeterminat este totuși reprezentantul acestuia la nivelul discursului, fiind, deci, tocmai indicatorul enunțării și, implicit, al (inter-) locutorului.

„Cauza pentru care propozițiile despre necesitate nu se urmează logic la fel cu celelalte propoziții modale stă în faptul că propoziția «este imposibil» este echivalentă, dacă este aplicată la un subiect contrar, cu propoziția «este necesar». În adevăr, atunci când este imposibil ca un lucru să fie, este necesar, nu ca el să fie, ci ca el să nu fie; și când este imposibil ca un lucru să nu fie, este necesar ca el să fie (...) propozițiile «este imposibil» și «este necesar» nu sunt echivalente, ci după cum s-a spus, au o semnificație inversă (...) Căci, dacă este necesar ca un lucru să fie, este și posibil ca el să fie.² (...) Căci propoziția «este posibil ca aceasta să fie» implică o posibilitate dublă (...) Căci, dacă un lucru poate să fie, el poate de asemenea să nu fie, dar dacă este necesar ca el să fie sau ca el să nu fie, una dintre cele două alternative va fi exclusă (...) De altă parte, se crede că unul și același lucru poate fi tăiat și poate să nu fie tăiat, și tot așa unul și același lucru poate să fie și poate să nu fie, și, în acest caz, ar urma ca unul și același lucru, care este cu necesitate, ar fi posibil să nu fie, ceea ce este fals.” (Aristotel, 1957, p. 246-49)

² Aristotel, 1957, p. 247, a se vedea și nota 96: necesarul implică posibilul. Se înțelege că reciproca nu este valabilă.

Nu reiese de aici că posibilitatea precede și include necesitatea, respectiv că cea din urmă este numai un mod al celei dintâi? Propoziția „x este cu necesitate” exprimă numai un adevăr circumstanțial, *i.e.* ființarea ce este cu necesitate (pentru că avem în prezent dovada existenței sale) poate la fel de bine (cum se chiar întâmplă îndeobște) ca în momentul următor să-și înceteze existența. Necesitatea este astfel numai staza temporară a unei posibilități principial fluide. Deci, posibilitatea supradetermină necesitatea. Pasajul la act este tot (numai) un produs al posibilității. Libertatea realizării este o calitate a dimensiunii simbolice.

„Potențele raționale sunt acelea care posedă potențialități cu mai mult decât un singur rezultat, adică cu rezultate contrare, în timp ce potențele iraționale nu sunt totdeauna astfel constituite. Cum am zis, focul nu poate și să încălzească și să nu încălzească [decât poate focul ca semnificant în absența focului real], și nici ceea ce este totdeauna actual nu poate avea o potențialitate dublă (...)” (Aristotel, 1957, p. 249-50)³

Semnificantul (așadar nu cuvântul articulat) este posibilitate (potență) sau actualitate pură? Nu sunt cele două (potența și energia în stare pură) însă identice, de vreme ce prima precede iar a doua supradetermină contrariile?

Puterea rațională sau voința deliberantă este, deci, incarnarea acestei posibilități a contrariilor, *i.e.* a semnificantului ce se manifestă totdeauna dub formă perechilor de contrarii. *Ceea ce este totdeauna actual, i.e.* voința (dorința) Celuilalt nu are potențialitate dublă... Dar nu este însuși subiectul distinct de aptitudinile sale? Subiectul nu este totuna cu dorința sa.

Voința (dorința) subiectului are o dublă potențialitate iar dorința Celuilalt are o potențialitate infinit variabilă. Invariabil actuală este însă numai Persoana (deci cauza voinței) – în calitate de absență productivă sau relație indeterminată. Cauza dorinței se află, în cazul subiectului, în afara sa.

„Căci termenul „posibil” este ambiguu, fiind folosit într-un caz cu referință la ceea ce se realizează (...) în general când o capacitate este afirmată pentru că ea se realizează actual; în celălalt caz, cu referință la o stare în care realizarea poate avea loc condițional (...) Concluzia noastră este următoarea: întrucât universalul urmează particularului, ceea ce este necesar este și posibil (...)” (Aristotel, 1957, p. 250-51)⁴

Tot ce este real este și posibil, reciproca nefiind însă valabilă. Necesarul cuprinde, așadar, numai posibilul reductibil la act (realitate), dar exclude atât

³ *Ibid.*, p. 250, a se vedea și nota 103: „(...) modalul posibilului în sens larg, adică posibilitatea contrariilor (...) este voința care poate alege într-un fel sau altul, este dar «puterea rațională» în genere”.

⁴ *Ibid.*, p. 250-51, a se vedea și notele – 104: „Tot ce este real este și posibil, posibilul însă poate fi implicat și în act, dar poate fi și deosebit de act.” și 105: Posibilul (restrâns, cel ce este realmente implicat în necesarul (deja) realizat) este o specie a genului „necesar”.

posibilul (încă) nerealizat (despre ceea ce nu este încă manifest nu putem spune că este necesar), cât, mai ales, imposibilul. Posibilul nu intră, deci, decât a posteriori (retrospectiv), în sfera necesarului. De unde se vede că posibilul are o mai mare demnitate decât necesarul, că, adică, îl supradetermină.

“Putem spune că necesitatea și non-necesitatea sunt principiile existenței și neexistenței, și că toate celelalte trebuie privite ca venind din acestea. Se vede bine, din cele s-au spus, că tot ce este necesar este și actual. Astfel, dacă ceea ce este etern este mai înainte de orice, atunci și actualitatea este mai înainte de potențialitate. Unele existențe sunt actualizate fără potențialitate, și anume substanțele prime; o a doua clasă constă din acele lucruri care sunt actuale, dar și potențiale, a căror actualitate este în natura ei înaintea potențialității lor, deși posterioară în timp; o a treia clasă cuprinde acele lucruri care nu sunt niciodată actualizate, ci sunt pure potențialități.” (Aristotel, 1957, p. 251-52)⁵

Traducătorul asimilează non-necesarul imposibilului, probabil pentru că imposibilul este, strict vorbind (și evident conform demonstrației aristotelice), opusul necesarului – ceea ce acesta exclude în mod radical. Necesarul și imposibilul întrețin, pentru a zice așa, un raport de excluziune reciprocă. Necesitatea este principiul existenței actuale (a realității) iar imposibilul este principiul inexistenței (al dorinței). Trecem peste propoziția poziționată drept axiomă, conform căreia *tot ce este necesar este și actual*. Noi am corecta astfel: tot ce este actual (presupunem că) este (va fi fost) și necesar – unde necesitatea se prezintă ca un adaos inutil, ca o oarecare supoziție indemonstrabilă; reciproca nu este, deci, neapărat valabilă: nu tot ce este actual este și necesar – adică nu este actual pentru că a fost necesar să fie astfel.

Necesitatea devine oricum, în cele ce urmează, complet irelevantă. Dacă ceea ce este etern este mai înainte de orice, atunci este într-adevăr mai înainte (ori dincolo) de toate cele trei: dincolo de actualitate, necesitate, potențialitate.

Dar nu este în acest caz necunoscuta tocmai imposibilul, Logosul ce transcende și infiltrează ordinea naturală (dimensiunea onto-logică)?

Cazurile extreme (actualitatea fără potențialitate și potențialitatea fără actualitate) ne confruntă cu enigmatică problemă a lipsei de diviziune. Cum ar putea fi ceva actual în lipsa unei diviziuni interne? Nu ni se spune oare că Celălalt dorește?

Nu sunt atunci actualitatea, necesitatea, potențialitatea aspecte ale diviziunii (interne a) Logosului?

„Dacă cuvântul corespunde gândirii (...) Este o eroare a presupune că judecățile trebuie socotite contrarii în virtutea faptului că ele au subiecte

⁵ *Ibid.*, p. 251-52, a se vedea și notele 106-09.

contrare (...) La drept vorbind, sunt contrarii numai acele judecăți în care se cuprinde o eroare. Judecățile de felul acesta sunt acelea care au ca punct de plecare lucruri supuse devenirii; iar devenirea este trecerea de la o extremă la opusul ei; de aceea, și eroarea este o trecere la fel (...) Astfel, judecata care neagă ceea ce este bun este mai falsă decât aceea care afirmă pozitiv prezența calității contrare. Deci comite cea mai mare eroare acela care, în privința unui subiect, are o judecată contrară adevărului. Căci contrarii sunt lucrurile care stau cel mai departe unul de altul, în același gen (...) Dacă deci aceasta este regula în judecată și dacă afirmațiile și negațiile exprimate verbal sunt simboluri sau semne a ceea ce este în spirit (...)” (Aristotel, 1957, p. 252-57)⁶

Prima și cea mai importantă supoziție aici este poate corespondența între gândire (judecată) și limbaj. Actul intențional este un act de limbaj.

O altă distincție importantă este cea între judecată-aserțiune și realitate.

Dacă: 1. judecățile exprimabile verbal sunt simboluri ale unor procese subiective (dacă suprapunerea între intenționalitate și limbaj este validă) și 2. adevărul și falsul există numai în domeniul judecății (al aserțiunii), nu și la nivelul ființării, înseamnă că valoarea de adevăr a unei propoziții nu decurge nicidecum din acordul dintre conținutul propoziției și realitatea factuală, ci, mai degrabă, din acordul (respectivei aserțiunii) cu un soi de principiu spiritual. Are, deci, discernământ numai subiectul care a internalizat în prealabil legea cu pricina.

Nu putem totuși să nu observăm o amuzantă contradicție. Sunt contrarii, ne spune Aristotel, *numai acele judecăți în care se cuprinde o eroare*. Sunt contrarii, completează trad.-comentator, *judecățile în care același atribut (predicat) este afirmat și negat despre același subiect* – anume indiferent de cum se prezintă subiectul în realitate?

Totuși, lucrurile (ființările particulare) sunt supuse devenirii iar devenirea are această stranie trăsătură de a pendula între speciile extreme ale aceluiași gen. Noi știm însă că această distribuție a genurilor în perechi de contrarii este în primul rând o trăsătură a (manifestării) semnificantului. Contrarietatea nu este astfel numai o operație mentală, ci, totodată o trăsătură a existenței? Corespondența gândire-limbaj este, deci, extensibilă și asupra realității?

Contrarietatea (judecăților) sau eroarea (uneia dintre cele două propoziții contradictorii) se întâmplă, deci, atunci când *același atribut (predicat) este afirmat*

⁶ *Ibid.*, p. 252-57, a se vedea și notele – 111: „Contrarietatea judecății se hotărăște pe planul gândirii, nu al existenței (...) Sunt contrarii judecățile în care același atribut (predicat) este afirmat și negat despre același subiect.”; 114: „(...) contrarii sunt speciile extreme sau cele mai diferite ale unui gen (...)”; 116: „Există și lucruri care, ca atare, nu au opuși: substanțele prime sau indivizii (...)”; 118: „(...) nu negarea universalului, ci negarea predicatului duce la judecata contrarie.”; 122: „Contrarii sunt numai adevărul și falsul, iar adevăr și fals există numai la judecată (propoziție). Existențele nu pot fi adevărate sau false.”

și negat despre același subiect. Predicatul cu pricina este însă, în mod necesar, un atribut esențial (iar nu unul (dobândit) accidental) – putem astfel presupune că speciile extreme încorporează predicate esențiale. Evident că omul poate fi (pentru a furniza un exemplu) simultan bun și rău, însă numai în mod accidental, *i.e.* în ordine practică, ca efect al deliberării. Care este însă atributul său intrinsec – bunătatea sau lipsa sa?

Ajungem astfel la ultimul aspect al acestui argument: substanțele prime și indivizii nu au, ni se spune, opuși.

Substanțele prime (Aristotel, 1957, p. 251)⁷ și exemplele paradigmatică (orice individ luat în această calitate) nu cunosc termeni contrarii. Singularitatea (actul pur) nu are, așadar, un termen opus, de vreme ce este ireductibil. Se situează subiectul dincolo (dincoace) de bine și de rău – deci implicit dincoace de atributele sale „esențiale”?

CONCATENAȚIE ȘI RETROACȚIUNE

Stimulii somatici sau de mediere somatică nu pot fi decât motive contingente pentru producția conținutului oniric. Aceeași stimulare externă (exterioară psihismului) suscită articularea unei varietăți de prelucrări individuale. Pentru a generaliza: același eveniment ori tratament ambiental generează o varietate deseori luxuriantă de interpretări subiective. Forcluziunea surselor psihice (ale produselor onirice) și, deci, în genere, a subiectivității nu poate naște decât explicații delirante. Celebra butadă: *Somnul rațiunii naște monștri* se aplică, așadar, mai degrabă, reducăției naturaliste (decât veritabilei activități onirice). (Freud, 1899/1999, p. 220)

„Toate visele sunt, într-un anumit sens, *vise de comoditate*; ele trebuie subordonate intenției de a prelungi [indefinit] somnul (...) *Visul este straja, iar nu perturbatorul somnului* (...) *Dorința de a dormi* (...) *trebuie luată, de fiecare dată, în considerare ca motiv al producției onirice și fiecare vis reușit este împlinirea aceleia.*”
(p. 230)

Subiectul selectează, atunci când doarme, numai stimulii, respectiv interpretările (acestor stimuli) ce pot fi puse în acord cu dorința de a repauza ce exercită, în această privință, o *cenzură absolutistă*. Dorința (de a repauza) este astfel substanța înconștientului. (a se vedea și Costreie, 2023) Diferența radicală dintre subiect și mașină (fie ea de tip IA) este dorința; dorința constituie singularitatea subiectului, ca atare este absolut ireproductibilă și intransmisibilă.

⁷ *Ibid.*, p. 251, a se vedea și nota 107: „substanțele care sunt acte pure, fără potențialitate: divinul și inteligențele ce conduc sferele cerești”.

Dorința refulată nu este nimicită, ne învață Freud (1899/1999, p. 231-32). Dorința nu poate fi nimicită decât cu prețul aneantizării subiectului. Lacan (1973/1998) spune, pe de altă parte, că nu afectul, ci semnificantul este obiectul refulării. Lacan rămâne însă, dincolo de doctrina sa originală (singulară), un freudian. Sunt cele două concepții, așadar, incompatibile? Ele sunt perfect compatibile dacă distingem dorința de afect și o punem într-o relație specială cu semnificantul. Dorința nu este identică cu semnificantul. Semnificantul refulat induce și susține o dorință interpretabilă, la rândul ei, sub forma diferitelor afecte. Dorința pică, deci, pe o poziție intermediară între dimensiunea semnificantului și domeniul afectivității, tot așa cum visului îi revine o poziție mediană între dorința ce constituie substanța inconștientului (simbolic) și viața vigیلă (dimensiunea simbolic-imaginară). Ai spune că visul este inserat tocmai pentru a fi interpretat.

Angoasa corespunde libidoului (insuficient / parțial) refulat. Ea este definibilă astfel ca simptom nevrotic. Înclinația afectivă și conținutul (reprezentantului) reprezentării sunt, ne spune Freud (1899/1999), strâns legate. „Angoasa somatică” suprimă „conținutul reprezentativ refulat” sau „conținutul reprezentativ eliberat de refulare și unificat cu excitația sexuală” suprimă „descărcarea de angoasă”. (p. 231)

Freud pare a se contrazice: vorbește, pe de o parte, despre refularea libidoului și angoasa ce rezultă dintr-un libido insuficient refulat; apoi pare a anticipa teza lacaniană, conform căreia obiectul refulării este tocmai reprezentantul reprezentării, *i.e.* semnificantul. Angoasa este, așadar, numai afectul unei întâlniri ratate cu semnificantul.⁸ Semnificantul, nu propriul corp, este, deci prima alteritate cu care subiectul este solicitat să se confrunte; acesta lansează apelul la care subiectul este permanent constrâns să ofere un răspuns. El nu-și poate apropria corpul (organic) decât prin intermediul și pe temeiul unei structuri simbolice.

„ (...) două gânduri care se succedă, aparent fără nicio legătură, fac parte dintr-o unitate care poate fi ghicită, la fel cum un *a* și un *b* pe care le scriu unul lângă altul se pronunță ca o silabă: *ab*.” (Freud, 1899/1999, p. 241)

Gândirea este limbaj. O succesiune de gânduri poate fi tratată ca lanț semnificant, mai mult decât atât: o succesiune de gânduri (onirice) poate constitui o unitate lingvistică impregnată de o semnificație nouă ce transcendente intenționalitatea judecăților luate separat. Unitatea semnificantă în cauză maschează și manifestă dorința.

„Și mărimea, abundența, disproporția și exagerarea din vis pot să fie trăsături infantile. Copilul nu cunoaște nici o dorință mai fierbinte decât cea de a fi mare, de a primi din partea tuturor la fel de mult ca și

⁸ *Situare afectivă fundamentală* (Heidegger, 1927/2001) nu poate fi, în acest sens, decât poate pentru subiectul psihotic.

adulții; este greu de mulțumit, nu se satură niciodată, *cere neobosit repetarea a ceea ce îi place* (...) El nu învață cumpătarea, resemnarea, modestia decât datorită influenței civilizatoare a educației. După cum se știe, și nevroticul tinde către exagerare și lipsă de măsură.” (p. 260)

Abundența, disproporția, exagerarea și, mai ales, compulsia la repetiție, sunt, nu numai caracteristici ale dorinței infantile, ci, de asemenea, trăsături ale (dimensiunii sălbatice a) semnificantului, respectiv, ale lanțurilor semnificante lipsite de un punct de ancoraj. *Cumpătarea, resemnarea* (ori, mai degrabă, renunțarea), *modestia* sunt, pe de altă parte, trăsăturile dorinței împlânzite (domesticite). Angoasa servește astfel efortului pedagogic – înscriind caracterul limitativ al Legii în corpul dorinței. Interdicția este, în mod necesar, angoasantă și, tocmai de aceea, necesară. Angoasa corespunde, cum am văzut mai sus, libidoului refutat. „Frica de Dumnezeu este începutul înțelepciunii; cei fără minte disprețuiesc înțelepciunea și stăpânirea de sine.” (*Pildele lui Solomon* I.7, 1994, p. 638)

„Visele nevroticilor, care îmi stau la dispoziție, nu sunt toate interpretabile (...) până la sfârșitul intenției lor ascunse; interpretării până la cea din urmă enigmă i se opune o anumită forță psihică ce a participat la crearea nevrozei și care este făcută din nou eficientă, pentru dizolvarea acesteia.” (Freud, 1899/1999, p. 265)

Investigația ghidată de intenționalitatea științifică este limitată astfel nu numai de caracterul ininterpretabil al semnificantului, ci, de asemenea și mai ales, de un factor ireductibil (inter)subiectiv. Același factor ce contribuie la constituirea simptomului, intervine ca act terapeutic – analistul fiind astfel solicitat să faciliteze intervenția forței (inconștiente) capabile să dizolve manifestarea simptomatică.

„Gândurile și conținutul visului se află în fața noastră ca *două moduri de prezentare ale aceluiași conținut*, în două limbi diferite sau, mai bine spus, conținutul oniric ne apare ca un transfer al gândurilor onirice într-o altă modalitate de exprimare, ale cărei semne și legi de îmbinare le vom cunoaște comparând originalul cu traducerea. Gândurile onirice sunt comprehensibile de îndată ce le-am descoperit. Conținutul oniric ne este dat ca într-o pictografie, *ale cărei semne trebuie traduse izolat* (unul câte unul) *în limbajul gândurilor onirice*. Vom fi induși în eroare dacă vom dori să citim aceste semne după valoarea imaginară în loc de a le interpreta prin relația lor simbolică.” (p. 268)

Lacan se considera pe sine un freudian. Iată mai sus dovada! Aserțiunea lacaniană, conform căreia inconștientul este structurat ca un limbaj, își află sprijinul în concepția freudiană, conform căreia conținutul manifest al visului este ininteligibil în afara structurii simbolice subiacente. Conținutul manifest este

lipsit de sens în aceeași măsură în care conținutul latent este lipsit de sens. Conținutul latent (reprezentantul reprezentării) chiar este, în genere, lipsit de sens – acesta purtând o anumită valoare simbolică exclusiv pentru subiectul în cauză.

Freud spune, la începutul pasajului citat mai sus, că ambele (*gândurile și conținutul visului*) trebuie tratate ca *două moduri de prezentare ale aceleiași conținut*. În ce constă conținutul comun? Este (probabil vorba despre) factorul (semnificant) subiacent ce susține ambele tipuri de reprezentare – reprezentarea imaginară și cea verbală. Dorința este, altfel spus, subiectivarea semnificantului (refulată) – acesta este conținutul latent al visului ori, în genere, al dimensiunii simbolic-imaginare.

„Aprecierea corectă a rebusului rezultă numai dacă (...) mă străduiesc să înlocuiesc fiecare imagine cu o silabă sau un cuvânt, care pot fi reprezentate de acea imagine, datorită unei relații oarecare. Cuvintele alcătuite astfel nu mai sunt lipsite de sens, ci din înlănțuirea lor poate să rezulte creația poetică cea mai frumoasă și mai semnificativă (semnificantă).” (p. 269)

Obiectul interpretării nu este, adaugă Freud, compoziția imaginară (conținutul manifest al visului), ci, materialul simbolic (lanțurile semnificante) ce rezultă din reducția compoziției la elementele simbolice constitutive. Dorința nu poate fi interpretată nemijlocit, în măsura în care este, în genere, interpretabilă. Trebuie traversate, în acest sens, două medii diferite: mai întâi consistența sa imaginară, apoi structura simbolică subiacentă.

„Cum trebuie să ne reprezentăm atunci starea psihică din timpul somnului care precede visele? Gândurile visului subzistă toate, unul lângă altul, se succed sau sunt construite mai multe *raționamente* simultane, pornind de la centre diferite, urmând apoi să conflueze? (...) Să nu uităm că este vorba despre o gândire *inconștientă* și că procesul ar putea fi cu ușurință diferit de *cogitația intențională* *acompaniată de conștiința de sine*. Se menține însă nezdruccinat faptul că formarea visului se bazează pe condensare (...) Având în vedere că, dintre gândurile onirice dezvăluite, foarte puține sunt reprezentate la nivelul visului prin intermediul elementelor imaginare corespunzătoare, trebuie să tragem concluzia că procesul de condensare are loc pe calea *excluziunii*, visul nefiind astfel o traducere fidelă sau o proiecție punct cu punct a gândurilor onirice, ci o redare foarte incompletă și lacunară a acestora.” (p. 271-72)

Gedankengang este traductibil în engleză prin frumoasa expresie: *train of thought*. Am putea reda, așadar, în contextul de față, această noțiune, mai degrabă, prin lanț semnificant, expresie ce implică, evident, reductibilitatea gândirii la

structura simbolică subiacentă sau tratarea acesteia drept efect de limbaj. Freud produce apoi o opoziție interesantă: între o gândire inconștientă (ce determină conținutul manifest al visului) și *das vom Bewusstsein begleitete Nachdenken*, ceea ce am tradus, distinct față de ediția românească, prin *cogitația intențională acompaniată de conștiința de sine*. Am putea reda expresia germană, pur și simplu, prin reflecție. Ceea ce sugerează termenul german *Nachdenken* este că intenționalitatea acompaniată de (auto-)reflecție este, de fapt, un soi de interpretare retroactivă – tocmai a unui act subiectiv ce se sustrage, prin definiție, (cenzurii) conștiinței vigile.

Condensarea și excluziunea (prin care aceasta operează) sunt astfel procese inconștiente, adică, în definitiv, mecanisme ce țin de fiziologia dispozitivului simbolic.

Iată câteva concluzii la analiza visului despre monografia botanică (Freud, 1899/1999, p. 272-74).

Fiecare semnificant se prezintă drept punct nodal și totodată drept resort al progresiei în profunzimea unei rețele simbolice extinse. Polisemia este astfel o trăsătură naturală a semnificantului.

„ (...) fiecare dintre elementele conținutului oniric se dovedește a fi supradeterminat, *i.e.* multiplu reprezentat la nivelul gândirii onirice.”
(p. 274)

Mehrfach in den Traumgedanken vertreten: elementul imaginar se sprijină pe, trimite la sau este supradeterminat de diverși reprezentanți simbolici (semnificanți). Fiecare semnificant (latent) dezvăluit trimite la sau își transferă sarcina simbolică următorului semnificant, declanșând astfel multiple serii semnificante. Semnificantul este, ne spune Lacan (*apud* Evans, 1996/2017, p. 248), ceea ce reprezintă subiectul pentru un alt semnificant.

„ (...) nu doar elementele visului [manifest] sunt *multiplu* determinate de gândurile onirice, ci fiecare gând oniric se regăsește reprezentat în vis prin diverse elemente. De la un element oniric, calea asociativă duce la mai multe gânduri onirice, de la un gând oniric la mai multe elemente onirice.” (Freud, 1899/1999, p. 274)

Travaliul oniric implică, deci, concomitent condensarea și polisemia. Supradeterminarea este, în realitate, o determinare reciprocă, deci circulară între elementele imaginare și reprezentanții simbolici. Așa-numita asociație liberă nu este un proces automat (decât eventual în psihoze), ci un act subiectiv, *i.e.* legătura unde acesta se înserează – legătura pe care subiectul o realizează între semnificanți (cuvinte). Relația între subiectul determinat de semnificant (de o vorbire ce-l precede, anticipează, transcende, supradetermină) și semnificant se declină, în realitate, ca o condiționare circulară ori, mai degrabă, topologică.

„ (...) *întreaga cantitate* de gânduri onirice suferă o anumită prelucrare, conform căreia cele mai des și mai bine susținute elemente [simbolice] se disting pentru a se insera în conținutul oniric (...) Indiferent care este visul pe care-l supun unei asemenea descompuneri, găsesc, de fiecare dată, confirmat principiul conform căruia elementele onirice sunt formate *din întreaga masă* a gândurilor onirice și că fiecare [dintre aceste elemente] pare a fi multiplu determinat în raport cu gândurile onirice.” (p. 274)

Travaliul oniric angajează prelucrarea întregii mase a gândurilor onirice, chiar dacă numai anumite elemente simbolice (idei) selecte contribuie efectiv la constituirea conținutului (oniric) manifest. Interdependența elementelor simbolice, respectiv starea de indeterminare ce precede selecția acestora în vederea producției conținutului (oniric) manifest ne trimite cu gândul la două dintre conceptele fundamentale ale mecanicii cuantice: superpoziția și inseparabilitatea (omogenitatea) cuantică.

„Cuantă își pierde în lipsa informației, *i.e.* a setului simbolic ce o definește, identitatea iar din materie nu mai rămâne în acest caz nici măcar carcasa. Cuantele sunt substituibile (una în raport cu cealaltă). Eram tentat să spun că semnificații se află în aceeași situație, îmi dau însă seama că în acest caz numai *semnificații* sunt transmisibile, semnificantul marcând, în schimb, un loc fix în corpul realului (...) Imobilitatea semnificantului condiționează activitatea, *i.e.* comportamentul subiectului. (...) sistemul cuantic particular deține simultan *n* proprietăți (până în momentul în care este măsurat) (...) Componenta își precizează starea numai în momentul măsurării, *i.e.* al intervenției cercetătorului, deci al interacțiunii – între subiect și realul omogen supus investigației (...) Principiul funcționării computerului cuantic poate fi rezumat astfel: un sistem indeterminat generează rezultate determinate ca efect al interacțiunii sale cu un subiect (indeterminat).” (secțiunea. 4.1 din prezenta lucrare)

Superpoziția (simultaneitatea și contiguitatea – de dinaintea măsurării – a proprietăților sistemelor cuantice particulare) și inseparabilitatea (omogenitatea sau, mai bine, corelația cuantelor) precizează indeterminarea realului cuantic.

Lipsa fundamentală de identitate a particulei elementare este numai o expresie alternativă pentru descrierea acestei stări.

Corelația cuantică își precizează, așadar, starea numai în momentul interacțiunii cu un subiect cercetător.

Analog, elementele diferențiale (semnificații) ce constituie materia inconștientului își precizează caracterul simbolic abia în momentul realizării diferitelor operații ce țin de fiziologia dispozitivului simbolic: selecția, excluderea și condensarea – în cazul travaliului oniric (al transformării conținutului latent în

conținut manifest), respectiv constituirea lanțurilor semnificante în cadrul matricei logice – în cazul travaliului interpretativ. Ambele cazuri semnaleză activitatea unui subiect...

„În propilenă-propilee se întâlnesc cele două cercuri de reprezentări. Ca printr-un compromis, acest *element intermediar* ajunge apoi în conținutul oniric [manifest]. S-a creat aici un *numitor comun*, care *permite o determinare multiplă*. Devenim astfel sensibili la faptul că determinarea multiplă poate facilita accesul [elementului simbolic] la nivelul conținutului oniric (...) Am putut recunoaște drept particularități ale travaliului de condensare *selecția elementelor* [simbolice] vehiculate multiplu de gândurile onirice, *formarea de noi unități* [imaginare] (personaje colective, formațiuni mixte) și *producerea unor numitori comuni* (...) Procesul oniric de condensare devine mai evident atunci când își alege drept obiecte cuvinte și nume. Foarte frecvent *cuvintele sunt tratate de vis drept lucruri și intră apoi în aceleași combinații ca și reprezentările lucrurilor*. *Invenții verbale* comice și stranii sunt rezultatul unor astfel de vise.” (Freud, 1899/1999, p. 283-84)

Subiectul nu asistă pasiv la inserția compoziției onirice. El nu este însă nici autorul acesteia, ci se regăsește, mai ales, la nivelul elementelor intermediare. Numitorul comun este, ca să zicem așa, tocmai reprezentantul (oniric al) subiectului. Determinarea multiplă descrie practic relația circulară (interacțiunea) dintre elementul imaginar (ce constituie conținutul oniric manifest) și elementul simbolic (ce constituie conținutul oniric latent). Aceasta este condiționată însă de existența termenului mediu. Termenul mediu deschide, deci, mediul ce facilitează accesul elementului simbolic la nivelul conținutului manifest și determinarea multiplă între elementul imaginar și cel simbolic. Termenul mediu este tocmai mediul acestei conversii bidirecționale.

Doctrina freudiană gravitează probabil în jurul acestei descoperiri extraordinare (am fost tentat să spun *revoluționare*, termenul ni se pare însă inadecvat, contaminat fiind de ideologie): transpunerea calității performative a verbului (logosului) la nivelul dinamicii psihice. Gândirea inconștientă tratează cuvintele (numele) drept lucruri, *i.e.* în calitate de acte generatoare de serii simbolic-imaginare. Fiecare cuvânt poate juca astfel rolul de element intermediar (termen mediu) – facilitant –, semnificantul fiind, în sine, indeterminat. Semnificantul permite multipla determinare numai în calitate de nonsens⁹ ce reprezintă subiectul ca inexistență.

⁹ Neologismul ar fi imposibil în lipsa indeterminării elementare a semnificantului. Această noțiune poate fi înțeleasă în mai multe feluri:

- Neologismul poate fi o formațiune mixtă (invenție verbală), ca în visul manifest ori în diferitele opere literare.
- Sau poate fi un termen comun utilizat într-o accepțiune privată, ca în cazul producțiilor delirante.

Expresia *erfahren dann dieselben Zusammensetzungen wie die Dingvorstellungen* a fost tradusă în ediția românească, de dragul inteligibilității, prin: intră apoi în aceleași combinații ca reprezentările lucrurilor, formulă ce trădează o anumită interpretare. Traducerea mot à mot este uneori mai aproape de intenția (inconștientă a) scriiturii (aflate sub investigație). O traducere mai fidelă spiritului literal este astfel: cuvintele sunt tratate de vis drept lucruri și suferă apoi aceleași (de)compoziții ca reprezentările lucrurilor. În registrul gândirii inconștiente, reprezentările verbale sunt echivalente simbolic cu reprezentările obiectuale (percepțiile), o anumită structură simbolică fiindu-le astfel comună.¹⁰

„Cuvintele formate [*Wortverbildung* este traductibil, mai degrabă, prin *deformări verbale*] de vis sunt foarte asemănătoare celor din paranoia, dar nu lipsesc nici din isterie și nici la nivelul reprezentărilor obsesionale. Talentele lingvistice ale copiilor, care în anumite perioade tratează cuvintele ca și cum ar fi obiecte, care inventează noi limbaje și expresii artificiale, sunt sursa comună pentru vis și psihonevroze (...) Trebuie menționat și cazul în care în vis apare un cuvânt care în sine nu este lipsit de sens, dar care, alienat fiind de de semnificația sa comună, cuprinde diferite alte semnificații, față de care se comportă ca un cuvânt «lipsit de sens».” (p. 291)

Semnificantul este redus, de către travaliul oniric și (totodată de către) mecanismele operante în psihonevroze, la calitatea sa simbolică primară – de suport sau vehicul al semnificației. Visătorul, ca și bolnavul (ori, evident, individul creativ), se vede constrâns să suspende convenția simbolică, pentru a-și apropria semnificantul (în sine, și pentru sinea subiectului psihotic, sălbatic, inuman, inasimilabil) prin intermediul acestui remarcabil procedeu psiholingvistic – anume alocarea unei semnificații private.

„Am putut observa că elementele care se impun în conținutul visului ca părți componente esențiale nu joacă deloc același rol în gândurile onirice (...) Ceea ce formează conținutul esențial al gândurilor onirice nici nu are nevoie să fie reprezentat în vis. Visul este «altfel centrat», conținutul său este ordonat în jurul unui centru format din alte elemente decât punctul de convergență al gândurilor onirice.” (p. 293)

- Ori poate fi, dimpotrivă, un novicism intrat în circulație, integrat într-o utilizare comună.

¹⁰ În germană, *Sinnbild* este sinonim cu *Symbol* și este definit ca suport semantic (*Bedeutungsträger*) ce servește la invocarea / evocarea unei reprezentări ori a unui lanț de reprezentări. Suportul semantic, i.e. simbolul nu poate fi însă (în calitate de purtător al sensului) decât în afara dimensiunii semantice. Subiectul nu poate articula decât în măsura în care este distinct de semnificant. Dorința nu poate articula decât în măsura în care își află resortul și pacea la nivelul unei metafore. Fiecare subiect este astfel un simbol – purtătorul de cuvânt al unei comunități absente, în definitiv, deci, al Celuilalt (care nu există).

Separația relativă a celor două serii (relativă pentru că, în realitate, incompletă – de vreme ce există o întrepătrundere a celor două lanțuri semnificative) conduce la senzația de stranie referitoare la conținutul manifest al visului.

Există, așadar, o oarecare deplasare între plăcile tectonice ale vieții psihice profunde: între conținutul visului și gândurile onirice.

„Atunci când aflăm, la un proces psihic al vieții normale, că o reprezentare a fost extrasă din mai multe reprezentări și a obținut un grad deosebit de vivacitate pentru conștiință, vedem acest rezultat ca o dovadă că reprezentării victorioase îi revine o valență psihică deosebit de înaltă (un anumit grad de interes) (...) În formarea visului, aceste elemente esențiale, accentuate cu un interes intens, pot fi tratate ca și cum ar fi neînsemnate iar în locul lor apar în vis alte elemente, care fuseseră în mod sigur neînsemnate la nivelul gândurilor onirice (...) Am putea crede că în vis nu apare nimic din ceea ce este important în gândurile onirice, ci ceea ce este conținut în ele (în mod) multiplu (...) Reprezentările cele mai importante în gândurile onirice vor reveni cel mai frecvent în acestea, dat fiind că de la ele pornesc, ca din niște focare, diferitele gânduri onirice (...) multe dintre gândurile pe care analiza le face să vină la lumină sunt mai îndepărtate de nucleul visului și se evidențiază ca niște intervenții [*Einschaltungen*] artificiale ce servesc un anumit scop. Scopul acestora se poate deduce ușor; tocmai ele creează legătura, adesea o legătură forțată și căutată, între conținutul visului și gândurile onirice, iar dacă aceste elemente ar fi eliminate din analiză, părțile constitutive ale conținutului oniric ar fi private nu numai de de supradeterminare, ci chiar de o suficientă determinare prin gândurile onirice (...) Se impune ideea că la nivelul travaliului oniric se manifestă o forță psihică ce despoaie, pe de o parte, elementele cu înaltă valoare psihică de intensitatea lor și, pe de altă parte, *pe calea supradeterminării*, creează noi valențe pentru elementele de valoare redusă, care ajung apoi în conținutul manifest. Dacă se întâmplă astfel, atunci au avut loc în formarea visului *transferul și deplasarea intensităților psihice* – privitoare la elementele individuale, în urma cărora apare diferența textuală dintre conținutul și gândurile visului. Procesul pe care-l presupunem astfel este tocmai partea esențială a travaliului oniric: el merită numele de *deplasare onirică* (...) Ca rezultat al acestei deplasări, conținutul manifest nu mai seamănă cu nucleul gândurilor onirice iar visul se prezintă ca o deformare a dorinței onirice inconștiente (...) Deplasarea onirică este unul dintre principalele mijloace pentru obținerea acestei deformări. *Is fecit cui profuit*. Putem presupune că deplasarea onirică ia ființă datorită influenței acelei cenzuri, i.e. a apărării endopsihice.” (p. 294-96)

La nota 16 (p. 296) Freud (1899/1999) desemnează drept nucleu al concepției sale despre vis tocmai această reductibilitate a deformării onirice la principiul cenzurii.

Inconștientul nu este limbaj, ci este structurat ca un limbaj (Lacan, 1966/2006, 1973/1998, 1986/1997, apud Evans, 1996/2017, p. 297-98).

Am putea compara Inconștientul cu un soi de nebuloasă în care sunt vizibile diferite constelații de reprezentări – investite cu diferite valențe psihice. Reprezentările cele mai investite devin apoi focarele gândurilor onirice – ce emană din acelea ca niște raze.

Avem, așadar, la nivelul visului, două plăci maleabile și mobile și o forță psihică (inconștientă) ce reprezintă subiectul travaliului oniric, i.e. al procesului de formare a conținutului manifest. Instrumentul (metoda) travaliului este tocmai ceea ce Freud desemnează prin expresia: *deplasare onirică*. În ce constă aceasta? În deplasarea și transferul sarcinilor (intensităților, valențelor) psihice de la un element diferențial (semnificant) la altul. Acesta este însă tocmai procesul formării lanțurilor semnificante, care se manifestă fie sub forma visului manifest fie sub forma actelor de limbaj conștiente.

Freud vorbește totodată despre o *diferență textuală* – ce apare tocmai ca efect al deplasării onirice – între conținutul (manifest) și gândurile visului. Expresia cu pricina presupune (pre-)existența a două texte (discursuri) distincte, care comunică fără a se suprapune. Non-identitatea, respectiv co-incidența lor la nivelul elementelor diferențiale, constituie tocmai condiția de posibilitate a travaliului oniric. Natura simbolică a gândului oniric este totuși greu precizabilă, de vreme ce inconștientul este format, mai degrabă, din semnificanți (ori cel mult din așa-zise constelații semnificante), decât din reprezentări. Se impune astfel diferența radicală dintre dimensiunea simbolic-imaginară a conținutului latent și inconștientul propriu-zis.

Aspectul esențial este însă acesta: rezultatul deplasării este conținutul manifest ca deformare a dorinței onirice inconștiente – a nucleului gândurilor onirice. Nucleul ultim (ireductibil) al gândurilor onirice este, deci, dorința (inconștientă), iar nucleii derivați sunt accentele pe care această dorință le pune pe diferiți semnificanți. Focarele gândurilor onirice ce însoțesc elementele constitutive ale visului manifest nu sunt, deci, niște reprezentări, ci tocmai anumiți semnificanți investiți simbolic de (către) dorința inconștientă.

Apare însă o complicație în plus: ceea ce realizează legătura (chiar dacă una aproape inventată) între visul manifest și gândurile onirice sunt tocmai gândurile ce survin în urma travaliului analitic, intervenții fără de care, ne spune Freud, *elementele constitutive ale conținutului manifest ar fi private de o suficientă determinare din partea gândurilor onirice*. Este important de menționat faptul că această legătură esențială este realizată retroactiv de către un subiect conștient și este realizată cu atât mai eficient cu cât subiectul în cauză este mai bine constituit (instalat în a percepție).

„În acest loc ne interesează exclusiv gândurile onirice esențiale. Acestea se dezvăluie în cea mai mare parte ca un complex de gânduri și amintiri

cu cea mai întortocheată structură, cu toate proprietățile raționamentelor ce ne sunt cunoscute din starea de veghe. Nu rareori este vorba despre șiruri de gânduri care cunosc puncte de atingere, deși pornesc din diferite centre; alături de un raționament stă aproape regulat contradicția sa, legată de acela printr-o asociație de contrast. Piesele acestui tablou complicat se află, desigur, în relațiile logice cele mai diferite. Ele formează prim-planul și fundalul, digresiunile și explicațiile, condițiile, demonstrațiile și obiecțiile. Atunci când întreaga masă a gândurilor onirice este supusă presiunii travaliului oniric, care răsucesce, fragmentează și aglutinează aceste piese, manipulându-le ca pe niște bucăți de gheață ce plutesc în derivă pe deasupra apei, apare întrebarea: ce se întâmplă cu legăturile logice [conectorii logici] care până acum formau structura? (...) Vom răspunde că visul nu are la dispoziție mijloace de reprezentare pentru relațiile logice dintre gândurile onirice. De cele mai multe ori el ignoră toate aceste afixe [conectorii logici] și preluează numai conținutul factual al gândurilor onirice. Reconstituirea conexiunilor, nimicite de travaliul oniric, rămâne în sarcina interpretării viselor.” (Freud, 1899/1999, p. 298-99)

Ce sunt ori, mai degrabă, cum sunt organizate gândurile onirice esențiale? Este vorba despre o compoziție de gânduri și amintiri cu o structură complexă, *i.e.* cu o structură ce respectă principiile logice ale gândirii sau ale formării lanțurilor semnificante. Semnificanții sunt distribuiți în perechi de opoziții, fiecare semnificant coexistă cu contrariul său – pe temeiul unei *asociații de contrast*. *Asociație de contrast*, adică o relație ce realizează legătura tocmai în virtutea contradicției, *i.e.* a unei fantasme a opoziției.

Principiile logice ale formării lanțurilor semnificante sunt reductibile la relații logice de diferite calități – reprezentate de ori articulate prin intermediul unor conectorii logici, a unor afixe ori expresii în sine lipsite de semnificație.

Gheața compactă a acestei structuri se sparge însă sub presiunea travaliului oniric, *i.e.* a unor operații apte să *răsucescă, fragmenteze și aglutineze*, deci să rearanjeze piesele (conținutului latent) – cu scopul deformării (dorinței inconștiente), *i.e.* al apărării endopsihice¹¹.

Cum este realizată reordonarea? Relațiile logice, mai precis conectorii logici, nu pot fi reprezentați la nivelul conținutului manifest; atunci travaliul oniric elimină, pur și simplu, elementele de legătură. Sarcina reconstituirii acestor conexiuni revine funcției mediatore a dispozitivului analitic. Evident că scopul analizei (a interpretării viselor) nu poate fi moartea (eventual subită a) subiectului, ci tocmai afirmarea și/sau eliberarea dorinței din priza semnificației simptomatice.

„Până ca pictura să ajungă la cunoașterea legilor [mijloacelor] de expresie care o guvernează, ea se străduia să compenseze acest

¹¹ Dacă dorința ultimă a visului (dorința revenirii la stabilitatea anorganică) este reductibilă la pulsiunea de moarte (în versiunea sa imaginară), putem presupune că deformarea slujește, nu numai apărării endopsihice, ci totodată protecției subiectului împotriva realizării efective a pulsiunii. Dacă fiecare pulsiune este reductibilă la pulsiunea de moarte, atunci însăși homeostaza (pe care libidoul o vizează) poate fi privită ca o formă (derivată) a stabilității anorganice.

dezavantaj. În tablourile vechi, din gurile personajelor pictate ieşeau bileţele care, prin scriere, prezentau acea vorbire pe care pictorul nu putuse să o înfăţişeze în tablou.” (p. 299)

Zicerea nu se realizează, deci, numai verbal, ci prin cele mai diverse mijloace de expresie: faciesul particular al fiecărui subiect şi diferitele jocuri fizionomice, postura în anumite situaţii ori, în genere, stilul comportamental. Codurile de expresie sunt cumva încorporate (internalizate) de fiecare subiect – funcţie de capacitatea sa de asimilare ori (de) flexibilitatea sa simbolică¹². Ce altceva exprimă însă corpul imaginar (corpul-pentru-celălalt) dacă nu o anumită configuraţie afectivă – structurată ca un limbaj?

„Există vise în care se petrec cele mai complicate operaţiuni mentale, se justifică şi contrazice, se glumeşte şi compară, exact ca în starea de veghe. Numai că şi aici aparenţele înşală; dacă intrăm în interpretarea unor astfel de vise, aflăm că toate aceste operaţii sunt *material oniric iar nu reprezentare onirică a travaliului intelectual*. Aparenta gândire onirică reflectă conţinutul latent iar *nu relaţiile [logice] dintre gândurile onirice*, în stabilirea cărora constă gândirea.” (*Ibid.*)

Freud contrazice aici explicit ipoteza gândirii inconştiente. Nu există travaliu intelectual inconştient. Aparenţele operaţiilor mentale de la nivelul conţinutului manifest sunt exclusiv expresiile analizabile (în cadrul unui efort intelectual conştient) ale conţinutului latent. Gândirea aparţine, aşadar, unui subiect treaz, dotat cu discernământ şi constă, în cazul interpretării, tocmai în stabilirea, prin utilizarea operatorilor logici, a relaţiilor logice între gândurile onirice. Aceste relaţii (logice) nu există în prealabil, ci sunt realizate retroactiv de către un subiect apt (în virtutea indeterminării sale) să facă legătura între semnificaţii la care trimite travaliul interpretativ.

Freud completează:

„Nu voi contesta cu toate acestea faptul că travaliul gândirii critice, care nu repetă pur şi simplu materialul gândurilor onirice [precum conţinutul manifest], poate juca un rol în formarea visului (...) Va rezulta atunci că acest travaliu de gândire nu este indus [generat] de gândurile onirice, ci de visul deja elaborat.” (*Ibid.*)

Nu putem să nu constatăm aici o anumită circularitate sau, mai degrabă, determinare reciprocă (ce ţine probabil de natura fenomenului): gândirea critică ce nu reproduce *materialul gândurilor onirice*, ci realizează retroactiv structura logică a complexului inconştient, este prilejuită cumva tocmai de produsul (oniric) finit, *i.e.* de conţinutul manifest de la care porneşte în efortul său analitic; acest travaliu

¹² Flexibilitatea simbolic-imaginară depinde, în definitiv, de calitatea operaţiei de simbolizare.

nu rămâne însă neroditor, de vreme ce poate contribui la rândul său la formarea visului. Ce spune, de fapt, Freud aici? Că firul narativ al istoriei personale (universale) este efectul acestei permanente și dinamice interacțiuni dintre *inseparabilitatea cuantică* a gândurilor onirice (semnificanților) și discernământ, dintre dimensiunea inconștientă a realității și operațiile logice (simbolice) ale subiectului treaz (conștient).

„Visul respectă condiția existenței incontestabile a conexiunilor între toate componentele gândurilor onirice, unificând acest material într-un soi de sinteză – ca situație sau proces. El redă *conexiunea logică* prin *simultaneitate* (...) De fiecare dată când două elemente apar într-un raport de contiguitate, acest fapt garantează că există o relație intimă [logică] între elementele corespunzătoare de la nivelul gândurilor onirice.” (p. 300)

Simultaneitatea sau contiguitatea reprezintă, de fiecare dată, la nivelul conținutului manifest o anumită relație logică de la nivelul conținutului latent.

Metafora cuantică utilizată mai sus pare (a fi) confirmată de afirmarea (de către Freud a) acestei ciudate concatenații între *toate* elementele ansamblului inconștient. Interacțiunea dintre conștientă și inconștient se manifestă, mai precis, sub forma relației dintre retroacțiune și concatenație: poate fi constatată, atât la nivelul experienței analitice, cât și în cazul mecanicii cuantice¹³, modificarea retroactivă (printr-o activitate critic-experimentală) a comportamentului particulelor elementare (fie acestea semnificanți sau cuante) – tocmai pe temeiul acestei concatenații (inseparabilități cuantice) incontestabile.

„Foarte frapant este comportamentul visului față de categoriile: *opoziție* și *contradicție*. Acestea sunt complet ignorate, «Nu-ul» pare pentru vis să nu existe. Visul reduce, cu o doesbită satisfacție, contrariile la o unitate sau le reprezintă sub forma unui singur element. Visul își ia de asemenea libertatea să reprezinte un oarecare element prin contrariul său dezirabil, astfel că nu cunoaștem, la o privire superficială, dacă un element capabil de contradicție [semnificant] se regăsește, la nivelul gândurilor onirice, sub aspect pozitiv sau negativ.” (p. 304)

La nota 20 Freud face o comparație între comportamentul oniric și funcționarea *primitivă* a limbajului: limbile arhaice ori, în genere, toate limbile înainte de o oarecare erodare (egipteana veche și, de asemenea, limbile semitice și indo-germanice) au un singur cuvânt pentru cele două aspecte opuse – *de la cele două capete extreme ale unei serii de calități*.

Termenul comun primordial (*das gemeinsame Urwort*) – situat, probabil, în calitate de termen mediu, undeva în punctul median al seriei calitative – produce

¹³ Vezi, de pildă, experimentul dublei fante.

apoi, suferind un proces de alterare, termeni ce desemnează distinct cele două calități contrare. Îmi vine în minte cuvântul englezesc: *awful*. Deși a ajuns să desemneze, prin devalorizare, o extremă neplăcere, are în mod evident aceeași rădăcină cu *awe*, care desemnează atât angoasa, cât și adorația sau mirarea inspirată de întâlnirea cu aspectul numinos al Celuilalt. Rădăcina comună este astfel o interjecție: *aw* sau, în română, *ah* – termeni ireductibili ce pot fi utilizați pentru a exprima un întreg spectru de dispoziții ale dorinței (afective).

REALUL CA INDETERMINARE CUANTICĂ

Urmează o incursiune filozofică în mecanica cuantică (Zeilinger, 2006, 2007, 2013, 2014, 2015, 2016; a se vedea și Thompson, 2023).

Este deja notoriu principiul incertitudinii enunțat de Werner Heisenberg (Zeilinger, 2006), conform căruia este imposibilă determinarea simultană a poziției și impulsului unei particule elementare. Starea cuantică, starea cuantei ca *eveniment individual* constă, pur și simplu, într-o indeterminare obiectivă. Comportamentul particulei elementare este absolut contingent, *i.e. contingent dincolo de ignoranța noastră*. Altfel spus: nu există o explicație cauzală pentru comportamentul unei cuante.

Un alt concept vehiculat de mecanica cuantică pentru a descrie această stranie indeterminare este cel de superpoziție (*Überlagerung*): sistemul cuantic particular deține simultan *n* proprietăți (până în momentul în care este măsurat).

Particula elementară pare a fi prototipul simbolic al *in-dividului*: *in-divid* este ceea ce este indivizibil; tot astfel este cuanta (de energie) ori particula elementară indivizibilă.

Există însă un aspect diferit al realului (d.p.d.v.) cuantic: între diferitele sisteme particulare (particule elementare) există o așa-numită inseparabilitate cuantică (*Quantenverschränkung*). Fizicienii avizați (Zeilinger *et al.*, 2007) aplică nivelului 0 al realității diferite etichete mai mult sau mai puțin abstracte, precum noțiunea de *holism cuantic*, respectiv conceptul de *masă* sau aglomerație *inseparabilă*.

Termenul de holism nu este, desigur, întâmplător, de vreme ce întregul în cauză este, pur și simplu, ireductibil la suma părților. Fizica clasică, în schimb, descrie realitatea pornind de la imaginea mecanismului înscris în cadranul liniștitor al orologiului. Sistemul compus este reductibil aici la stările ¹⁴ invariabil determinate ale componentelor – setul de proprietăți determină, de fiecare dată, comportamentul sistemului particular iar totalitatea și interacțiunea acestor seturi explică fără rest comportamentul întregului.¹⁵ Ce este diferit în

¹⁴ Starea unui sistem fiind suma proprietăților sale.

¹⁵ Mecanismul explicativ pe care-l implică această cauzalitate mecanică poate funcționa în cazul unui (ideal) sistem închis, respectiv în spațiul etanș și aseptice al unui laborator, el este însă sortit

cazul sistemelor cuantice? În acest caz, proprietățile fiecărei *componente* se află într-o stare de superpoziție și fiecărui set posibil (de proprietăți) îi corespunde un alt set la nivelul celui alt sistem particular. Componenta își precizează starea numai în momentul măsurării, *i.e.* al intervenției cercetătorului, deci al interacțiunii – între subiect și realul omogen suspus investigației. Mai mult decât atât, starea astfel precizată influențează, pe temeiul inseparabilității cuantice, starea celeilalte particule, astfel încât putem vorbi despre o corelație a rezultatelor acestor măsurători. (*Quantenverschränkung*)

Particula elementară nu este numai indivizibilă, ci, de asemenea, lipsită de identitate. Termenul (consacrat în română) de *inseparabilitate cuantică* pare să inducă, probabil că nu în mod nejustificat, ideea de omogenitate – noțiunea de real cuantic ca aglomerare ori masă, în cadrul căreia diferențele dintre particule sunt suprimate. Iată, așadar, o definiție (Zeilinger, 2013) a corelației cuantice ce pare să confirme această ipoteză: *două particule sunt corelate atunci când, într-un anumit fel, ele sunt lipsite de identitate, i.e. atunci când proprietățile uneia depind de proprietățile celeilalte și viceversa*. Două particule sunt, așadar, corelate atunci când proprietățile respective sunt transmisibile. Existența particulei individuale depinde, deci, de existența corelației (cuantice). Nu precede și contrazice însă comportamentul capricios și acauzal al sistemului particular dependența în cauză? Iată o metaforă macroscopică (Zeilinger 2014) pentru a sublinia diferența dintre corelația cuantică și cea biologică: să luăm cazul gemenilor monoziagoți – proprietățile lor biologice sunt determinate de niște secvențe informaționale (simbolice), mai mult sau mai puțin absconse, numite îndeobște gene; dacă între gemenii în cauză ar exista, în schimb, o corelație cuantică, ei ar fi identici în ciuda inexistenței obiective a unor cauze (apte să determine trăsăturile respective). Am putea lansa în acest punct următoarea ipoteză: gemenii monoziagoți, pentru a rămâne la acest exemplu, sunt corelați cuantic tocmai în calitate de subiecți – non-identitatea (cu sine a) fiecăruia se comportă și dezvoltă diferit împotriva identității lor simbolice iar această impredictibilitate este, în mod paradoxal, tocmai temeiul corelației lor.

Real, interacțiune, realitate

Inseparabilitate cuantică, superpoziție, contingență – iată tot atâtea concepte ce descriu „comportamentul” energiilor ce constituie realul, *i.e.* nivelul fundamental al realității. Se cuvine, în continuare, să distingem între această corelație (omogenitate) cuantică și relația cauzală ce caracterizează accesul nostru la o realitate constituită, de fapt, pe temeiul interacțiunii dintre dimensiunea (inter-)subiectivă și realul cuantic.

eșecului la nivelul lumii naturale, unde interacțiunea (indivizilor) și variabilitatea (potențial infinită a) speciilor reprezintă, mai degrabă, un fapt comun.

Zeilinger (2006, 2013, 2015, 2016) nu obosește s-o spună: observația nu numai că modifică, ci constituie o realitate ce nu există, așadar, în mod obiectiv, *i.e.* independent de intervenția subiectului cercetător. Este vorba, mai precis, despre (pentru Einstein inacceptabilă pentru că) „strania acțiune ori transmisiune de la distanță [*spukhafte Fernwirkung*]” (Zeilinger, 2006): măsurarea stării, *i.e.* a sumei proprietăților unei particule influențează (= determină) instant – cu o viteză ce depășește viteza luminii –, starea celeilalte particule, independent de distanța ce le separă (*Ibid.*).

Să ne imaginăm ciocnirea a două bile cuantice și ricoșeul subsecvent: este imposibil să stabilim obiectiv, *i.e.* să prezicem, într-o situație similară, direcția mișcării derivate a fiecărei particule. Determinarea poziției, altminteri absolut contingentă, a uneia dintre cele două, condiționează stabilirea poziției celeilalte (bile) (Zeilinger, 2013).

Corelația rezultatelor observației (științifice) produce ceea ce numim realitate (obiectivă); ea nu se suprapune însă cu inseparabilitatea cuantică. Poziția fiecărei particule este în sine (prealabil), *i.e.* dincolo de observația în cauză, indeterminabilă (*Ibid.*). Pentru a anticipa puțin: actul intențional (inter-)subiectiv obține, în funcție de calitatea ori structura sa, un răspuns specific din partea realului (cuantic), instituind astfel o anumită realitate.

Mecanica cuantică pune în dificultate propensiunea gândirii (științifice) clasice de a identifica realul cu proprietățile pe care se întâmplă să le manifeste (la un moment dat), permanentizând astfel trăsăturile în cauză în beneficiul unui anumit confort. Pentru a rămâne la exemplul de mai sus: faptul că reușesc la un moment dat să măsoar locația unei particule nu înseamnă că aceasta era în prealabil în locul respectiv. Concluzia falacioasă constă în faptul de a crede că însușirea pe care măsurătoarea o dezvăluie era deja din totdeauna acolo. Proprietățile sistemelor cuantice sunt instituite prin intermediul actului intențional (observațional), de vreme ce subiectul decide în prealabil ce fel de măsurare dorește să realizeze. Rezultatul măsurătorii este astfel contingent (Zeilinger, 2006), contingența în chestiune fiind, așadar, o modalitate specifică interacțiunii dintre subiect și semnificantul pe care acela îl actualizează, de fiecare dată, numai parțial.

Am fi tentați, nu fără o oarecare justificare, să credem că proprietatea descoperită este, în realitate, o invenție – că aparține, mai degrabă, conceptului și mai puțin realului supus investigației.

Contingență vs. informație

„Die Welt ist alles was der [Zu-]Fall ist [zu verstehen gibt].” (Wittgenstein, apud Zeilinger, 2006) Zeilinger (2006) completează: „Lumea este tot ceea ce este și de asemenea tot ceea ce poate fi (cazul)”. Replica lui Zeilinger are următoarele implicații:

- Realitatea este tot ceea ce contingența livrează într-o anumită situație – în urma interacțiunii specifice dintre comunitatea științifică și realul (cuantic) supus investigației.
- Realitatea este tot ceea ce se poate spune¹⁶, ea fiind, așadar, reductibilă la formularea efectelor măsurabile ale interacțiunii dintre relația intersubiectivă și realul supus interogației.

Starea cuantică a unui sistem conține aprioric valorile oricărei măsurători posibile; nu există, deci, cel puțin la nivel fundamental, o realitate obiectivă – independentă de observație. (Zeilinger, 2006)

Rostul fizicii este, în concepția lui Einstein (apud Zeilinger, 2013), acela de a descrie o lume materială independentă de noi (de orice observator posibil) – un univers explicabil prin intermediul unor principii cauzale univoce. Obiectul fizicii este, în schimb, în concepția lui Bohr (apud Zeilinger, 2013), reductibil la ceea ce se poate spune despre o realitate altminteri inaccesibilă. Zeilinger (2015) completează cu o definiție: orice sistem supus observației este definibil prin intermediul informației (dobândite), informația respectivă fiind totuna cu totalitatea aserțiunilor posibile (referitoare la sistemul în cauză). Mecanica cuantică pare a fi astfel, mai degrabă, în acord cu filozofia limbajului decât cu Weltanschauung-ul ce domină fizica clasică. Nu-i putem smulge realului, ca efect al unei interacțiuni specifice, decât ceea ce putem prelucra și formula într-o anumită etapă a devenirii (noastre) istorice.

Nu putem distinge, ne spune Zeilinger (2006), foarte strict între realitate și informația pe care o deținem. Altfel spus: accesul (totdeauna parțial) la realitate este condiționat de cunoașterea pe care am dobândit-o (până) la un moment dat. În definitiv noi vorbim totdeauna exclusiv despre această știință și niciodată despre realul supus investigației. (Zeilinger, 2006) Lucrul în sine rămâne, așadar, inaccesibil.

Dacă există însă, pe temeiul dependenței noastre de principiul plăcerii (realității), o continuitate între discurs și realitate (Lacan, 1886/1997, p. 21), nu devine mult râvnită cunoaștere obiectivă (ce nu se suprapune, așadar, niciodată cu realul) – o simplă iluzie ori chiar o alcătuire delirantă?

Dincolo de principiul plăcerii (Freud, 1920/2004) lucrează în voie, pentru a rămâne totuși în registrul mecanicii cuantice, o anumită contingență. Experimentele și aplicațiile teoriei cuantice demonstrează că știința trebuie să traverseze fantasma determinismului (relației cauzale) și să asume tranziția ineluctabilă de la o știință mecanicistă ce descoperă totdeauna numai ceea ce anticipează către un soi de deschidere interdisciplinară aptă să accepte indeterminarea unei cauze (contingente) ce nu admite și uneori se chiar opune exigențelor cauzalității clasice.

¹⁶ „Despre ceea ce nu se poate vorbi, trebuie să se tacă”, spune Wittgenstein (1921/2001) în *Tractatus*.

Diferența ontologică se declină, în acest caz, ca falie între indeterminarea particulei elementare și precizia relației observate, între funcționarea efectivă și silențioasă a realității și determinarea structurilor, între performativ și justificarea sa. Inconștientul își dezvăluie structura (simbolică), pe care n-o deține în prealabil, abia în momentul în care este expus luminii analitice. Observația este, în definitiv, tot o componentă a realității, însă realul se descurcă foarte bine și fără contribuția noastră. Dumnezeu nu are nevoie de intervenția noastră pentru a pune lucrurile în mișcare.

Contingența aceasta productivă nu poate fi decât o calitate a dorinței. Dumnezeu (cauza absolut contingentă) pune lucrurile în mișcare prin intermediul unor energii ori, mai degrabă, acte (de limbaj) imposibil de justificat.

Logica inseparabilității, omogenității ori, mai degrabă, a indistinției cuantice ne este obiectiv inaccesibilă. Celălalt este incomplet (găurit) în calitate de actant al unei dorințe ce angajează (în mod necesar) semnificantul pentru a se putea exprima. Celălalt este, așadar, găurit în calitate de persoană (subiect).

Dacă realul (necesitatea) este ceea ce este imposibil să nu se întâmple (Lacan, 1964-65) și dacă imposibilul caracterizează voința Celuilalt, *i.e.* o dorință imposibil de pacificat, nu rezultă oare de aici o oarecare indistinție între necesitate și o anumită contingență (simptomatică)? Nu confirmă, pe de altă parte, însăși existența subiectului și efectele decisive ale relației intersubiective asupra realității această stranie identitate? Am putea spune că nu există o diferență strictă între providență și indeterminarea comportamentală a in-dividului (a particulei elementare). Indivizibilă sau ireductibilă este numai dorința (Celuilalt), structura (explicativă) fiind, în schimb, maleabilă (variabilă). Flexibilitatea (elementară a) semnificantului nu poate fi gripată nici măcar de legile naturii.

Limitele științei (exacte)

Subtitlul este, în ciuda parantezei, voit imprecis, *i.e.* provocator. Există, ne spune Zeilinger (2016), lucruri ce sunt obiectiv inexplicabile ori, ceea ce este totuna, întrebări ce sunt principial inaccesibile metodei științelor naturale – întrebări, așadar, care se cer abordate în orizontul unei interogații distincte (interdisciplinare?).

Gruparea acestor chestiuni imponderabile nu este poate complet inutilă:

Problema originii (limbajului): o determinare obiectivă și inechivocă a originii limbajului este imposibilă. Comunitatea (științifică) nu poate produce, confruntată fiind cu problema originii, decât metafore ori diverse teorii. Întrebarea privitoare la originea conceptelor, pe care le utilizează implicit cunoașterea științifică, rămâne, așadar, o întrebare retorică.

- Problema invarianței:
 - Există o anumită invarianță (a)temporală a legilor naturii. Legile naturii sau constantele fundamentale sunt din totdeauna deja date,

mai mult decât atât, universul respectă aceste legi la orice nivel și indiferent de etapa evoluției sale. Cum este posibil ca lumea să fie alcătuită și să funcționeze în acord cu principiile fundamentale? (Zeilinger, 2016)

- Complexitatea ființării este descriptibilă fabulos de precis cu instrumentarul matematicii.
- Eleganța ecuațiilor (științifice) ce acoperă un larg ansamblu de fenomene este poate irealizabilă într-o tradiție spirituală diferită. Zeilinger (2016) pare să sugereze astfel (că există) o relație intimă între monoteismul tradiției iudeo-creștine și forța simbolică a acestor ecuații.
- Dacă există legi ale naturii, pe care le putem stabili inductiv și verifica deductiv, așadar legi pe care omul nu le inventează, ci le extrage din interacțiunea sa cu ambientul, nu devine oare plauzibilă ipoteza unui legiuitor?
- Problema (neajunsul) explicației cauzale (materialiste ori mecaniciste): în mintea lui Zeilinger (2015) orice explicație cauzală este parazitată de dualitatea ori, mai degrabă, ambivalența (aparent ireductibilă) ce implică o anumită tensiune între dimensiunea spiritului (*Geisteswissenschaften*) și aspectul material al realității (*Naturwissenschaften*). Este inteligibilă realitatea exclusiv în registrul explicației materialiste sau există de asemenea o lume a spiritului (Zeilinger, 2015), prin intermediul căreia, am adăuga noi, această realitate devine inteligibilă? Vedem bine că ambientul îi este accesibil subiectului abia prin intermediul limbajului; mai mult decât atât, el însuși se singularizează (este instituit) în matca unei relații simbolice¹⁷. Există, firește, un aspect material al semnificativului, însă relația ori, mai degrabă, rețeaua simbolică este, strict vorbind, imaterială (indeterminată). Evident că întrebarea este un efect inevitabil al experienței mecanicii cuantice: în ce măsură aparține cuanta materiei (Zeilinger, 2015) ori nu este însăși materia reductibilă la aspectul indeterminabil al limbajului?
- În experiența mecanicii cuantice există, ne spune Zeilinger (2015), situații care ne confruntă cu evidența inexistenței unei explicații cauzale pentru *evenimentul singular*¹⁸.

¹⁷ Dacă subiectul se singularizează la frontiera dintre interiorul corpului și ambient, înseamnă că frontiera respectivă are o structură, că este realmente o interfață simbolică ce permite transferul între două realuri.

¹⁸ *Einzelereignis* (în original) se referă la comportamentul deseori bizar al particulei elementare (singularității cuantice). Termenul este interesant și pentru că încurajează o înțelegere diferită a subiectivității – ca eveniment ori act abisal și mai puțin ca entitate sau ocurență substanțială.

- Problema inconștientului – reia problema originii limbajului. În cadrul grafului dorinței, A stă pentru Celălalt și desemnează locul în care se regăsește tezaurul semnificanților (Lacan, 1966/2006, p. 682-84). Câmpul lui A este, așadar, câmpul sau, mai precis, *bateria* semnificantului (Lacan, apud Evans, 1996/2017, p. 248).
- În concepția lui Zeilinger (2015), o mare parte a gândirii științifice se desfășoară la nivel inconștient. Activitatea inconștientă determină și în acest caz lanțul semnificant conștient, respectiv teoria accesibilă comunității și implicit efectele practice ale travaliului în cauză. O origine acazuală și non-tematizabilă în registrul științei (exacte) condiționează, așadar, posibilitatea oricărei explicații cauzale. Faptul că realitatea vine să confirme teoria nu contrazice această constatare de vreme ce confirmarea (dovada sau proba realității) este anticipată iar cadrul experimental (este) manipulat în mod corespunzător.
- Problema subiectului: Dumnezeu nu poate fi, în concepția lui Zeilinger (2013), nici demonstrat și nici repudiat prin intermediul demersului ori al instrumentarului științific. Aceasta nu este o afirmație teologică, ci efectul unei veritabile reflecții metafizice lansate dintr-o la fel de autentică experiență științifică. În mod analog, subiectul ca singularitate nu poate fi nici demonstrat și nici repudiat în cadrul științelor naturii, ceea ce nu înseamnă că fenomenele caracteristice interacțiunii sale cu ambientul (și implicit cu propriul lui corp) nu pot fi dezvăluite și explicate (interpretate). Imposibilitatea eliminării subiectului nu exclude, din nefericire, posibilitatea *forcluziunii* (Lacan, 1974/2014; a se vedea și Soler, 1993/2017) sale, ceea ce constituie premisa (*păcatul mortal*) ce parazitează însuși demersul științei moderne.

Zeilinger (2016) critică, în cadrul unei conferințe despre știință și religie, conceptul de Dumnezeu ca substitut ori soluție provizorie pentru lipsa temporară a cunoașterii științifice.¹⁹ Referința este evident la diferitele forme de politeism, în cadrul cărora forțele naturii ori, în genere, fenomenele naturale nu puteau fi încă abordate independent de dimensiunea mitologică (rituală), fiind, deci, interpretate ca manifestări ale unei intenționalități capricioase.

Tranziția spre monoteism, în speță spre tradiția iudeo-creștină, a fost condiționată de o mutație profundă: de la idolul tribului – supus el însuși anumitor constrângeri simbolice la Logosul situat radical în afara dimensiunii simbolic-imaginare. Acest Dumnezeu nu este, pare să sugereze Zeilinger, o etichetă mitologică ori religioasă ce maschează un neajuns temporar al științelor naturale, ci Celălalt – alteritatea radicală în raport cu relația cauzală (= cauza cauzei), izvorul (Ur-Sache) – obiectiv inexplicabil – al oricărei întreprinderi onto-logice.

¹⁹ În germană este utilizată foarte expresiva noțiune de *Lückenbüßer – Gott als Lückenbüßer*.

Am putea spune, pentru a conchide, că orice explicație cauzală este mărginită de diviziunea și tensiunea insurmontabilă dintre izvor și *causa prima*.

A doua revoluție cuantică: consecințe practice

Vom discuta în continuare, și pentru a termina acest capitol, câteva destul de stranii consecințe practice ale teoriei cuantice contemporane.

„Dacă vom demonstra că mecanica cuantică joacă un rol însemnat la nivel cerebral, vom fi atunci constrânși să abandonăm în sfârșit imaginea creierului ca mașină ce funcționează determinist.”
(Zeilinger, 2006)

Cercetarea neuro(fizio)logică nu contribuie, în realitate, cu nimic la explicarea fenomenelor subiective: imagistica cerebrală nu dezvăluie astfel cauza materială a senzației, afectului ori a fenomenului elementar, ci numai procesele neuronale ce *corespund* fenomenelor respective (Zeilinger, 2015, 2016). Această corespondență este, desigur, în sine destul de stranie. Activarea unei anumite regiuni cerebrale corespunde manifestării fenomenului subiectiv.

Este însă procesul neuro(fizio)logic respectiv numai subtratul material al unui afect ce s-ar putea manifesta la fel de bine destrupat sau, ceea ce este totuna, pe orice alt suport? Ar putea o (ipotetică) ființare spirituală (destrupată) să facă experiența emoțiilor?

Credem că aceste interogații nu pot fi tranșate dualist. Este un fapt verificabil (chiar și în experiența comună) că indivizi diferiți resimt (pățimesc) același afect diferit – nu numai sub aspect subiectiv, ci implicit sub aspect neuro(fizio)logic. Dacă individul se subiectivează la frontiera dintre realul corpului (organic) și realul ambiental, înseamnă că dezlegarea (posibilă numai parțial) a misterului corespondenței trebuie cautată tocmai la nivelul acestei interfețe. Felul în care subiectul este afectat de semnificant depinde de structura frontierei și, în cazul subiectului normal-nevrotic, de calitatea fantasmei fundamentale.

În ce constă concepția mecanicist-deterministă ori cibernetică asupra creierului (organismului) și care este miza acesteia? Simplificând, aceasta susține că un input determinat trebuie să genereze – prin intermediul unui dispozitiv ce funcționează strict pe temeiul unui algoritm – un output determinat. Miza acestei (dez)orientări este evacuarea subiectivității, *i.e.* reducția acesteia la procese măsurabile. Iată însă câteva dintre problemele pe care o astfel de abordare ar trebui să le rezolve:

- Dacă creierul / organismul este într-adevăr un mecanism apt să (re)producă o activitate (pre)determinată, cum ar putea un astfel de angrenaj să permită subiectului ori, mai degrabă, ansamblului

intersubiectiv descoperirea mecanicii cuantice – a unei indeterminări fundamentale?

- Dacă creierul este o mașină, care este natura rețelei inter-cerebrale (a relației intersubiective)? Cunoașterea este rareori fructul efortului individual, ci, aproape întotdeauna, fructul unei întreprinderi intersubiective.

O ipoteză concurentă și mult mai plauzibilă este următoarea: creierul ar putea fi, pare să sugereze deja Zeilinger (2006, 2013, 2016) și să confirme experimental alți cercetători (Fisher, 2015; Kerskens & Pérez, 2022; Perdignes, 2022), mai degrabă, un soi de computer cuantic.

Computerul cuantic se caracterizează prin superpoziția informațiilor și capacitatea de a rezolva simultan n probleme (Zeilinger, 2013). Cum funcționează un astfel de computer și, mai ales, ce anume distinge computerul cuantic de ordinatorul clasic?

Bit	Qubit
0 sau 1	0 și 1 (înaintea măsurării)

Fig. I

La întrebarea – *ești 0 sau 1*, bitul furnizează în mod necesar un răspuns determinat (reușind, așadar, să tranșeze între 0 și 1). Qubitul (unitatea de măsură în cazul computerului cuantic) se comportă, în schimb, diferit:

- La întrebarea – *ești 0 sau 1 / mort sau viu / materie sau energie ?* – qubitul livrează în mod necesar un răspuns indeterminat (indecis).
- Acesta oferă, în schimb, invariabil un răspuns determinat (= *Da!*) la întrebarea conjunctivă: *ești 0 și 1 / mort și viu / materie și energie / calitatea x și calitatea y (?)*. (Zeilinger *et al.*, 2007)

Semnificantul în sine nu cunoaște disjuncția; în inconștient nu există, strict vorbind, nici excluziune, nici lanțuri semnificante și nici calități (afective).²⁰

Indeterminarea nu este, deci, starea Realului, ci răspunsul acestuia la o întrebare tranșantă, disjunctivă – ce vizează obținerea unui răspuns determinat.

Principiul funcționării computerului cuantic poate fi rezumat astfel: un sistem indeterminat generează rezultate determinate ca efect al interacțiunii sale cu un subiect (indeterminat).

Starea inițială a sistemului este inseparabilitatea (corelația) cuantică, *i.e.* masa (totalitatea) qubiților concatenați.

Masa primordială este, cum spuneam, omogenă, lipsită de informație și indiferentă în raport cu orice problemă-de-rezolvat. (Zeilinger *et al.*, 2007)

„Producți o serie de măsurători iar restul de qubiți constituie informația vizată (intenționată) de observator.” (*Ibid.*) Interacțiunea dintre subiect și qubit afectează

²⁰ O dorință ce nu trece prin filtrul Legii nu poate fi, pe de altă parte, decât perversă.

întregul (stării inițiale). Cum anume? Observația extrage izolează qubitul de masa omogenă, inoculând, prin intermediul acestei fragmentări (diviziuni), intenționalitate la nivelul restului ce devine abia astfel sistem operant. Programul este, deci, reductibil la o secvență de măsurători aptă să genereze un soi de condensare: seria de interacțiuni injectează în realul qubiților (inițial lipsiți de calitate informațională), prin intermediul fragmentării, informația necesară soluției (referitoare problema-de-rezolvat). (*Ibid.*) Ce tip de secvență simbolică generează ce fel de răspuns din partea Realului? Asta este întrebarea la care trebuie să poată răspunde comunitatea științifică.

Avem, așadar, următoarele elemente: Realul (omogenitatea cuantică ²¹); Celălalt marcat de dorință; energiile sale – semnificanții și, în fine, subiectul (la rândul său divizat de o dorință singulară). Este realul, această masă monolitică, opera Celuilalt sau se supune inclusiv Celălalt *capriciilor* Realului? Dar nu este acest Real tocmai masa omogenă a semnificațiilor, despre care am spus ca sunt la rândul lor emanații ale Celuilalt?

Iată câteva dintre întrebările cu care s-ar confrunta comunitatea științifică (în întreprinderea sa interdisciplinară), în situația în care s-ar mișca în direcția ipotezei creierului ca sistem cuantic:

- Ar rezolva confirmarea acestei ipoteze problema subiectivității? Dacă creierul ar fi un soi de computer cuantic constituit în jurul unei contingente pure, ar elimina asta responsabilitatea (subiectului) și, implicit, dimensiunea etică?
- Cum este posibilă cunoașterea – în ce constă relația dintre structura organică a creierului și intenționalitate sau, în speță, capacitatea subiectului de a se mira și de a înțelege?
- Este conștiința (inconștientul) epifenomenul unui foarte complex „sistem de prelucrare a informațiilor” sau este altceva? (Zeilinger, 2013) Este posibilă, în principiu, o intenționalitate decerebrată (destrupată)?

O altă aplicație excepțională a ultimei revoluții cuantice este (ceea ce specialiștii numesc) *teleportarea cuantică*. În ce constă aceasta? Iată definiția lui Zeilinger (2006, 2013): teleportarea cuantică este, pur și simplu, o metodă de transmisiune a informației ce permite transferul stării cuantice (= suma proprietăților) a unui sistem către un alt sistem – indiferent de distanța ce le separă. El insistă că obiectul transmisiunii este informația, *i.e.* un set simbolic, iar nu substanța (materia). Să precizăm, așadar, metoda. Avem următoarea serie: fotonul original $A \rightarrow$ perechea de fotoni $B-C$ – aflați într-o relație de înlănțuire cuantică (*verschränkt*) $\rightarrow$ în fine, fotonul-receptor D . A este înlănțuit cu B și C este înlănțuit

²¹ Inseparabilitatea cuantică exclude, în stare inițială, relația (dintre particulele elementare); ca transmisiune a calităților induse, relația este efectul interacțiunii (dintre subiect și starea inițială) și presupune existența unui mediu, a unui spațiu (vid).

cu D: fotonul original (A) își pierde, în cadrul operațiunii, proprietățile și le transmite fotonului-receptor (D). Fotonul-receptor devine astfel fotonul original, de unde reiese că, cel puțin în cazul particulelor elementare, informația nu numai că devansează în demnitate substanța (Zeilinger, 2013) ci o înlocuiește (asimilează). Cuanta își pierde în lipsa informației, *i.e.* a setului simbolic ce o definește, identitatea iar din materie nu mai rămâne în acest caz nici măcar carcasa. Cuantele sunt substituibile (una în raport cu cealaltă). Eram tentat să spun că semnificații se află în aceeași situație, îmi dau însă seama că în acest caz numai semnificații sunt transmisibile, semnificantul marcând, în schimb, un loc fix în corpul realului. Dacă semnificantul manifestă într-adevăr o funcție vehiculară în raport cu subiectul, atunci semnificantul este, mai degrabă, un paradoxal vehicul imobil. Imobilitatea semnificantului condiționează activitatea, *i.e.* comportamentul subiectului.

Care este totuși relevanța acestei aplicații asupra problematicei subiectului? Zeilinger (2015) citează, în ce privește posibilitatea teleportării subiectului, un coleg (spunând): *nu poate fi teleportat, în definitiv, decât sufletul*. Această afirmație readuce în discuție problema întrupării (*embodiment*), respectiv a dualismului suflet - corp. Dacă identitatea cuantei (în speță, a fotonului) este reductibilă la suma proprietăților sale, putem spune același lucru despre subiect – este reductibilă identitatea acestuia la suma proprietăților sale? Psihanaliza (lacaniană) distinge între identitatea (subiectului) și inevitabila sa alienare. Proprietățile individului sunt transmisibile, *i.e.* definibile și atribuibile în cadrul unui anumit context simbolic. Identitatea sa – de literă doritoare (și dezirabilă) – este însă, strict vorbind, intransmisibilă. Subiecții sunt astfel, spre deosebire de cuante, insubstituibile (unul în raport cu celălalt).

Poate fi tranșată, pe de altă parte, problema teleportării (conținutului subiectiv) ori a bilocației și altfel decât în registru imaginar? În ce constă, în fond, obiectul transferului (inter-afectiv)? Transferul este ireductibil la aspectul său imaginar – în speță, la tragicomicele manifestări ale afecțiunii și agresivității; acesta descrie (este), mai degrabă, *structura unei relații intersubiective* (Evans, 1996/2017, p. 292-93). Transferul ține astfel de esența actului de limbaj (*Ibid.*):

„Transferul efectiv și eficient este, pur și simplu, menirea actului de limbaj. Transferul propriu-zis, *i.e.* transferul simbolic, are loc de fiecare dată când o persoană se adresează în mod autentic altei persoane – se întâmplă atunci lucrul apt să transforme natura ambilor interlocutori.” (Lacan, 1975/1991, apud Evans, 1996/2017, p. 293)

Pe scurt: transferul (simbolic) angajează, dezvăluind, semnificații – factorii simbolici ai comportamentului (subiectiv). Transferul este reductibil, în fond, la *compulsia la repetiție*, care nu este, la rândul său, altceva decât tocmai insistența acestor determinanți (Lacan, 1978/1991, apud Evans, 1996/2017, p. 293). Transferul este, așadar, un fenomen ambivalent iar acest lucru ține de natura

semnificantului: aspectul imaginar (al transferului) reprezintă rezistența menită să-i inhibe ori să-i distorsioneze aspectul simbolic – vorbirea plină, autentică.

În ce constă, deci, diferența dintre teleportarea cuantică (= unde transferul epuizează identitatea informațională a particulei) și transferul caracteristic relației intersubiective? Actul de limbaj, fie el imaginar ori simbolic, este incapabil să epuizeze identitatea subiectului, *i.e.* să niveleze diviziunea vie dintre enunț și enunțare.

Propunem, pentru a conchide subcapitolul dedicat aplicabilității mecanicii cuantice, o scurtă analiză a unui experiment ce ilustrează într-un mod cât se poate de limpede natura (comportarea) stranie a particulelor subatomice. Este vorba despre notoriul experiment al dublei fante:

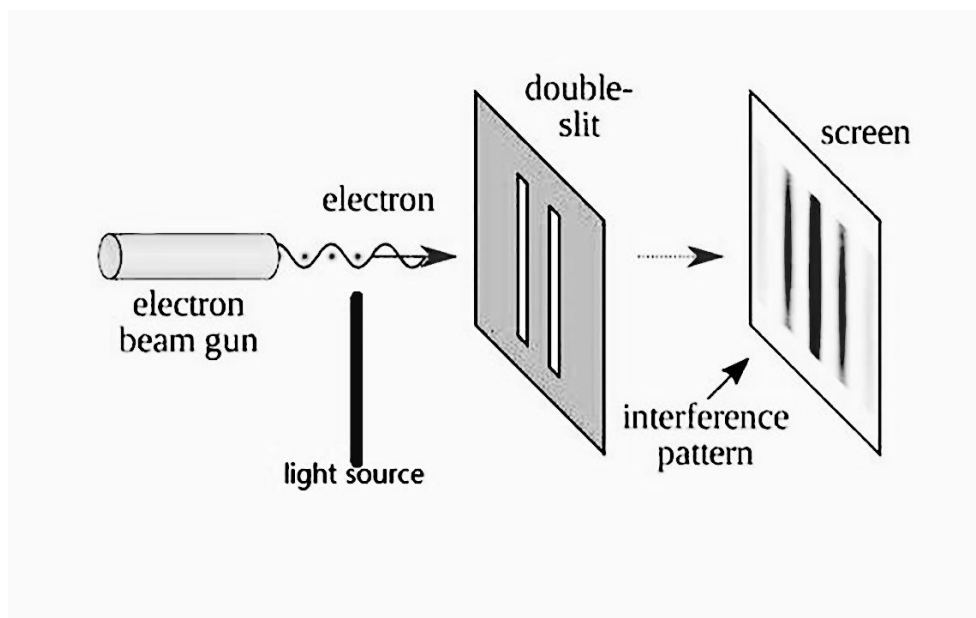

Fig. II²²

Toate undele, indiferent de natura lor, care trec prin cele două fante paralele formează un așa-numit pattern de interferență pe ecranul poziționat în spatele plăcuței perforate. Lumina are însă o dublă natură: are aspectul unei unde și simultan caracterul unei particule (elementare) de tip foton. Primul aspect inexplicabil al activității subatomice este următorul: patternul de interferență se formează (pe ecranul din fundal) chiar și atunci când observatorul lansează un singur foton spre plăcuța dublu perforată. Este ca și când fotonul ar fi capabil de

²² Sursa imaginii: *Electronic double slit interference experiment*, <https://physics.stackexchange.com/questions/649532/electronic-double-slit-interference-experiment>

bilocație și ar trece simultan prin ambele fante. Poate că acest fapt nu este totuși chiar atât de bizar având în vedere natura ambivalentă a radiației electromagnetice. Constatarea decisivă și insolită este însă următoarea: dacă observatorul încearcă să determine, poziționând câte un detector în fața ori în spatele fiecărei fante, care dintre cele două (despicături) a fost tranzitată de fotonul în cauză, atunci patternul de interferență nu se formează. Cercetătorii au încercat evident să păcălească abracadabrantul fapt, producând o variație a experimentului standard: au plasat în proximitatea fiecărei fante un anumit cristal capabil să scindeze fiecare foton emergent într-o pereche de fotoni identici; unul dintre aceștia urma să lovească ecranul, producând patternul așteptat iar celălalt era destinat detectorului. Patternul de interferență nu se formează nici în acest caz, indiferent de momentul observării celui de-al doilea foton, *i.e.* nici măcar atunci când fotonul destinat detectorului este captat după ce primul (foton) a lovit deja ecranul. (Thompson, 2023)

Informațiile referitoare la acest experiment sunt destul de contradictorii dacă ni se spune în altă parte că un singur foton este insuficient pentru constituirea patternului de interferență: particula (individuală) lovește complet *aleatoriu* (ecranul de recepție); patternul se constituie abia din interferența a *n* astfel de evenimente (Zeilinger *et al.*, 2007). Cum este totuși posibil ca un set de evenimente stocastice să genereze ceea ce nouă ni se prezintă drept efect al unui comportament ordonat? (*Ibid.*)

Trebuie să distingem, așadar, între comportamentul absolut contingent al evenimentului individual și predictibilitatea efectelor sale fenomenale, adică între contingență reală și legitate fenomenală. Marea descoperire a mecanicii cuantice este însă că intervenția observatorului este aptă să influențeze producția obiectului (cercetării). În cuvintele lui Zeilinger:

„Patternul de interferență [format din dungi paralele] dispare ori de câte ori există o interacțiune ce-mi permite să identific ce fantă anume a fost tranzitată; dungi apar astfel atunci și numai atunci când nu există nicio informație referitoare la traiectoria particulei.” (Zeilinger *et al.*, 2007)

Întreaga afacere și aserțiunile implicite nu trebuie să ne inducă însă în eroare asupra următorului fapt: fenomenul (aici patternul de interferență) este, în definitiv, efectul unei interacțiuni (între observator și realul cuantic) – și anume al dispozitivului experimental. Comportamentul energiilor (al elementelor constitutive ale materiei) ne este obiectiv inaccesibil; fenomenul ni se adresează, în schimb, spre a fi interpretat.

Doctrina budistă, care anticipează distincția lacaniană între semnificat (enunț) și semnificant (enunțare), pare să poată acomoda această complexitate. (*Ibid.*) Din punctul de vedere al acestei doctrine, adevărul este divizat între două aspecte ce se exclud – conform principiului terțului exclus – reciproc ori, ceea ce este totuna, care sunt esențial identice și distincte conceptual. Există, deci, unitate la nivelul esenței

(fiind totuși vorba despre același / un singur adevăr) și exclusiune la nivel conceptual. Distincția între enunț și enunțare nu se face, în definitiv, la nivelul enunțării (al semnificantului), ci în cadrul discursului.

Care sunt, așadar, cele două aspecte și se exclud ele într-adevăr (reciproc) – eliminând astfel posibilitatea oricărei medieri? Există, așa cum am văzut mai sus, un nivel implicit și tacit al realității (al jocului de limbaj), în speță traiectoria imprevizibilă a evenimentului cuantic (individual) și unul explicit, *i.e.* discursiv, în speță dispozitivul experimental, observația și diferențierile conceptuale subsecvente. Incompatibilitatea (opoziția) cu pricina nu ține de natura lucrului, *i.e.* nu exclude interacțiunea (dintre subiect și alteritate), ci exprimă, mai degrabă, situația observatorului, care este constrâns să reconstituie conceptual și numai a posteriori (= după consumarea actului) condiția de posibilitate a fenomenului. Concluzia la care (ne) obligă doctrina exclusiunii este poate necesitatea, pe care Celălalt ne-o incumbă, de a conserva diferența ontologică (dintre izvorul realității și dimensiunea sa simbolic-imaginară) – de a menține, deci, această diferență ca pe o tensiune vie capabilă să alimenteze dorința.

ÎN LOC DE CONCLUZIE

Voi încerca, în cele ce urmează, să restitui substanța fiecărei secțiuni a acestei lucrări, începând cu introducerea.

Contingență (inter)subiectivă și necesitate obiectivă

Introducerea tratează despre diferența dinamică, în gândirea lui Lacan, dintre contingența simbolică și real sau necesitate:

Contingență: bateria semnificantă este, am putea spune, generator de contingențe, de întâlniri întâmplătoare.

Real: „Dacă totul este posibil, atunci posibilitatea însăși este o himeră (...) Totul este posibil cu excepția lucrului întemeiat exclusiv pe propria-i imposibilitate.” (Lacan, 1964-65, p. 306)

Adevărul axiomelor, certitudinea invariantă a rezultatului operațiilor aritmetice, invarianța constantelor naturale – a legilor ce nu trebuie totuși confundate cu realul pe care-l descriu – sunt expresia unui imposibil – a imposibilității voinței Celuilalt.

Imposibil, adică imposibil să nu se întâmple, deci necesar. Necesitatea aceasta nu este însă străină de aspectul capricios, aleatoriu al dorinței. Am putea asimila, deci, realul unei voințe ce se impune drept necesitate (naturală) – Lege.

Posibilitatea supradetermină necesitatea

Despre câteva dificultăți ale noțiunii de *necesitate* – ce este ininteligibilă în afara relației cu noțiunea corelativă de *posibilitate*:

Având în vedere: 1. permanenta tensiune dintre existență și inexistență și 2. faptul că actualizarea unei existențe posibile depinde, în ordine umană, de calitatea angajamentului pragmatic, *i.e.* de contingență, putem spune că predicțiile nu au valoare de adevăr decât a posteriori, respectiv că necesitatea este, de fiecare dată, surmontată de noua ipoteză-teorie-paradigmă.

Subiectivitatea poate fi tratată, în acest context, ca termen mediu sau mediu tranzițional între inexistență (latență ontică) și ec-sistență. Subiectul este tocmai arcul (pulsional) indeterminat ce face legătura între cuvinte. Ca instanță ce atribuie, vorbind, fiecărei ființări atribute ce pendulează între cele două stări extreme, el este, mai degrabă, suspendat între ființă și ne-ființă.

Alte dificultăți relative la cuplul: necesitate vs. posibilitate:

Propoziția «x este cu necesitate» exprimă numai un adevăr circumstanțial, *i.e.* ființarea ce este cu necesitate (pentru că avem în prezent dovada existenței sale) poate la fel de bine (cum se chiar întâmplă îndeobște) ca în momentul următor să-și înceteze existența. Necesitatea este numai o modalitate (a posibilității) – staza temporară a unei posibilități principal fluidă. Pasajul la act(ualizare) este de asemenea produsul posibilității – efectul unei libertăți abisale (simbolice).

„Potențele raționale sunt acelea care posedă potențialități cu mai mult decât un singur rezultat (...)” (Aristotel, 1957, p. 249-50) Puterea rațională sau voința deliberantă (dorința) este încarnarea semnificantului ca posibilitate a contrariilor. Angajamentul pragmatic sau libertatea simbolică (menționate mai sus) sunt tocmai trăsături sau acte ale dorinței abisale ce se interpun între posibilitate și actualitate.

Tot ce este real este și posibil, reciproca nefiind însă valabilă. Necesarul cuprinde, așadar, numai posibilul reductibil la realitate, dar exclude atât posibilul (încă) nerealizat (despre ceea ce este încă nemanifest nu putem spune că este necesar), cât, mai ales, imposibilul. De unde se vede că posibilul are o mai mare demnitate decât necesarul, că îl supradetermină.

„Putem spune că necesitatea și non-necesitatea sunt principiile existenței și neexistenței, și că toate celelalte trebuie privite ca venind din acestea (...) La drept vorbind, sunt contrarii numai acele judecăți în care se cuprinde o eroare (...) Astfel, judecata care neagă ceea ce este bun este mai falsă decât aceea care afirmă pozitiv prezența calității contrare (...) Căci contrarii sunt lucrurile care stau cel mai departe unul de altul, în același gen (...)” (Aristotel, 1957, p. 251-57)

Opusul radical al necesității nu este posibilitatea, ci imposibilul. Necesarul și imposibilul întrețin un raport de excluziune reciprocă. Necesitatea este principiul existenței actuale (a realității) iar imposibilul este principiul

inexistenței (al dorinței). Dacă însă „ceea ce este etern este mai înainte de orice”, atunci este dincolo de toate cele trei (categorii) – dincolo de actualitate, necesitate, potențialitate. Imposibilul, *i.e.* Logosul transcende și infiltrează totodată ordinea naturală (dimensiunea onto-logică) – nu sunt atunci actualitatea, necesitatea, potențialitatea numai aspectele diviziunii (interne a) Logosului?

Imposibilul și necesitatea sunt speciile extreme ale cărui gen? Contrarietatea (judecăților) sau eroarea (uneia dintre cele două propoziții contradictorii) sunt, în accepțiunea lui Aristotel, echivalente. Deci nu poți (în mod just) să afirmi și să negi același atribut (esențial) despre același subiect. Dacă Logosul este (în mod esențial) dincolo de bine și de rău, subiectul nu poate fi astfel; deci comite cea mai gravă eroare cel care afirmă că omul este (în mod fundamental) înclinat spre transgresiune²³. Nu este, pe de altă parte (și pentru a depăși calificările pripite), însăși ec-sistența omului o stranie și tensionată uniune a contrariilor, o relativ funcțională diviziune între imposibil și necesitate?

Aristotel (1957, p. 251) spună că există o clasă de ființări definibile drept actualități fără potențialitate (acte pure) – anume substanțele prime. Fără potențialitate, adică fără simptom. O astfel de ființare nu poate fi însă inclusă, în calitate de exemplu paradigmatic, într-o clasă (predefinită). Actul pur este, în mod necesar, manifestarea unei singularități. Iar unicitatea nu are termen opus, de vreme ce este ireductibilă. Da, implicația este numai aparent bizară – orice termen ce admite opoziție nu-și implică numai contrariul, ci este reductibil la acesta, *i.e.* poate bascula oricând în termenul său contradictoriu.

Concatenație și retroacțiune

„Gândurile și conținutul visului se află în fața noastră ca *două moduri de prezentare ale aceluiași conținut (...)*” (Freud, 1899/1999, p. 268)

Freud distinge între conținutul oniric manifest – colajul imaginar ale cărui urme mnezice sunt reținute o perioadă oarecare după trezire – și conținutul oniric latent – în speță gândurile onirice = secvențele de limbaj preconștiente ce constituie substratul simbolic al visului manifest. El afirmă însă ce cele două au un numitor comun. Dacă visul este împlinirea unei dorințe (Freud, 1899/1999, p. 132), atunci numitorul comun nu poate fi decât tocmai dorința ca subiectivare a semnificantului refulat.

²³ „Nebunia omului nu este nici pe departe un fapt care ține de fragilitățile organismului său; ea este virtualitatea permanentă a unei falii deschise în chiar esența sa. Departee de a fi o «insultă» pentru libertate, nebunia este tovarășa ei cea mai fidelă, ea îi urmează mișcările precum o umbră. Ființa omului nu numai că nu poate fi înțeleasă în afara nebuniei, dar ea nici n-ar fi ființă a omului dacă n-ar purta în ea nebunia ca limită a libertății sale (...)” (J. Lacan, *Discurs despre cauzalitatea psihică*)

Visul nu este, deci, o absurditate (epifenomenul lipsit de valoare al proceselor organice nocturne), însă nici un obiect cu o semnificație obiectivă. Acesta are o anumită valoare simbolică pentru un anumit subiect. Visul este inserat spre a fi interpretat și este interpretabil în măsura în care dorința (ce-i furnizează substanța) este interpretabilă.

Supradeterminare: există o anumită reciprocitate între elementele imaginare (ce constituie visul manifest) și elementele simbolice (ce constituie gândirea onirică). Fiecare element imaginar este multiplu determinat = supradeterminat de diferite elemente simbolice și fiecare element simbolic este reprezentabil (la nivelul conținutului manifest) prin diferite elemente imaginare. Această relație complexă este dezvăluită însă pe calea asociației (libere) în cadrul travaliului analitic. Legătura între semnificanți și, drept efect, progresia în profunzimea rețelei simbolice (a gândirii onirice) este, în definitiv un act subiectiv – ce manifestă condiționarea circulară între conștiință (apercepție) și semnificantul inconștient.

Condensare și excluziune: condensarea și excluziunea (pe care o implică) înseamnă că travaliul oniric realizează o anumită selecție a elementelor simbolice destinate reprezentării prin intermediul elementelor imaginare. Numai cele mai bine investite gânduri onirice *se disting pentru a fi inserate* în conținutul manifest.

„(...) *întreaga cantitate* de gânduri onirice suferă o anumită prelucrare
(...) elementele onirice sunt formate din *întreaga masă* a gândurilor
onirice (...). (p. 274)

Descompunerea analitică la care este supus visul extinde însă simpla supradeterminare constatată inițial și stabilește interdependența extinsă a (tuturor) elementelor simbolice, *i.e.* starea de indeterminare ce precede selecția acestora în vederea producției visului manifest.

Această situație ne trimite cu mintea la un domeniu complet diferit, *i.e.* la două dintre conceptele fundamentale ale mecanicii cuantice: superpoziție și inseparabilitate cuantică. Corelația cuantică își precizează starea numai în momentul interacțiunii cu un subiect cercetător. Analog, elementele diferențiale ce constituie materia inconștientului își precizează caracterul simbolic abia în momentul realizării diferitelor operații ce țin de fiziologia dispozitivului simbolic: *condensare și excluziune* – în cazul travaliului oniric, respectiv constituirea lanțurilor semnificante în cadrul matricei logice – în cazul travaliului analitic. Ambele cazuri semnaleză evident activitatea unui subiect.

Nonsensul ca numitor comun: anumite secvențe literale (semnificante) comune unor concepte ori *cercuri de reprezentări* diferite joacă rolul de element intermediar ce permite mai sus menționata determinare multiplă. *Determinare multiplă* înseamnă acum două operații conexe: 1. anumite particule ori grupuri literale sunt *vehiculate multiplu* de gândurile onirice, *i.e.* apar la intersecția diferitelor lanțuri semnificante (preconștiente) și 2. tocmai deplasarea prealabilă a

semnificantului permite travaliului de condensare selecția acestor secvențe simbolice (cu valoare de numitor comun) pentru producția formațiunilor imaginare (mixte). *De reținut*: semnificantul permite multipla determinare tocmai în calitate de nonsens – ce reprezintă și vehiculează, de fiecare dată, subiectul ca vid delimitat.

Deplasare onirică: în ce constă aceasta? În transferul – ce presupune dislocarea semnificantului – a intensităților (valențelor) psihice, deci a sarcinii simbolice, de la un element simbolic la altul.²⁴ Nu este acesta însă tocmai procesul formării lanțurilor semnificante – a celor preconștiente și a celor conștiente deopotrivă?

Rezultatul deplasării este conținutul manifest ca deformare a dorinței inconștiente. Nucleul propriu-zis al gândurilor onirice este, așadar, dorința, iar nucleii derivați sunt accentele pe care aceasta le pune pe diferiți semnificanți. Focarele gândurilor onirice ce însoțesc elementele imaginare nu sunt, deci, niște reprezentări, ci tocmai anumiți semnificanți investiți simbolic de (către) subiectul-care-interpretează.

Aspectul esențial este următorul:

Ceea ce realizează legătura (deseori improvizată) între visul manifest și conținutul latent sunt gândurile ce survin în cadrul travaliului analitic, intervenții fără de care, elementele imaginare ar fi private de o suficientă determinare din partea elementelor simbolice. Această legătură este realizată retroactiv de către un subiect conștient și este instituită cu atât mai eficient cu cât subiectul în cauză este mai bine ancorat...

Contradicție și rezoluție prin circularitate: cum sunt organizate gândurile onirice (esențiale)? Este vorba despre o structură de gânduri și amintiri ce respectă principiile logice ale gândirii (formării lanțurilor semnificante).

Nu există însă gândire inconștientă. Gândirea aparține unui subiect treaz, dotat cu discernământ și constă tocmai în stabilirea, prin utilizarea operatorilor logici, a relațiilor logice între gândurile onirice. Aceste relații nu există în prealabil, ci sunt realizate retroactiv de către un subiect apt (în virtutea indeterminării sale) să facă legătura între semnificanții la care trimite travaliul interpretativ.

Freud rezolvă aparenta contradicție printr-un argument circular: gândirea critică, care realizează retroactiv structura logică a complexului inconștient, este prilejuită tocmai de produsul (oniric) finit; travaliul analitic nu rămâne însă neroditor, de vreme ce contribuie (la rândul său) la formarea visului. Ce spune Freud, de fapt?

²⁴ Transmisibile sunt astfel numai semnificațiile (valențele simbolice), semnificantul aflându-se, în schimb, într-o situație paradoxală: spunem că se dislocă pentru a putea fi inserat într-un lanț semnificant, respectiv pentru a intra în interacțiune cu dimensiunea simbolic-imaginară; pe de altă parte, îi este alocat un loc propriu, marchează o gaură în corpul Realului. Imobilitatea sa condiționează activitatea (afectivă a) subiectului.

Că firul narativ al istoriei personale (universale) este efectul acestei permanente și dinamice interacțiuni între *inseparabilitatea cuantică* a semnificațiilor și discernământ, dintre dimensiunea inconștientă a realității și operațiile logice (simbolice) ale subiectului treaz (conștient). Interacțiunea dintre conștientă și inconștient se manifestă, mai precis, sub forma relației dintre retroacțiune și concatenare: poate fi constatată, atât la nivelul experienței analitice, cât și în cazul mecanicii cuantice, modificarea retroactivă (printr-o activitate critic-experimentală) a comportamentului particulelor elementare (fie acestea semnificații sau cuante).

Realul ca indeterminare cuantică

„Dacă vom demonstra că mecanica cuantică joacă un rol însemnat la nivel cerebral, vom fi atunci constrânși să abandonăm în sfârșit imaginea creierului ca mașină ce funcționează determinist.”
(Zeilinger, 2006)

Cercetarea neuro(fizio)logică nu contribuie cu nimic la explicarea fenomenelor subiective: imagistica cerebrală nu dezvăluie astfel cauza materială a senzației, afectului ori a fenomenului elementar, ci numai procesele neuronale ce corespund fenomenelor respective (Zeilinger, 2015, 2016). Această corespondență este, în sine, destul de stranie. Activarea unei anumite regiuni cerebrale corespunde manifestării fenomenului subiectiv.

Este însă procesul neuro(fizio)logic în cauză numai substratul material al unui afect ce s-ar putea manifesta la fel de bine destrupat sau pe orice alt suport? Ar putea o (ipotetică) ființare spirituală (destrupată) să facă experiența emoțiilor?

Aceste interogații nu pot fi tranșate dualist. Calitatea subiectivă a afectului este verificabilă inclusiv sub aspect neuro(fizio)logic. Dacă individul se subiectivează la frontiera dintre realul organismului și realul ambiental, înseamnă că rezolvarea corespondenței trebuie căutată tocmai la nivelul acestei interfețe. Felul în care subiectul este, de fiecare, afectat de limbaj depinde de structura frontierei...

Iată câteva dintre problemele pe care concepția mecanicist-deterministă ori cibernetică asupra creierului ar trebui să le rezolve:

- Dacă creierul este într-adevăr un soi de *hardware* apt să transforme, pe temeiul unui algoritm, un input oarecare într-un output determinat, cum ar putea un astfel de angrenaj să permită subiectului (unui ansamblu intersubiectiv) descoperirea mecanicii cuantice – a unei indeterminări fundamentale?
- Dacă creierul este o mașină, care este natura rețelei inter-cerebrale? Cunoașterea este rareori fructul efortului individual, ci, aproape întotdeauna, fructul unei întreprinderi intersubiective.

O ipoteză concurentă și mult mai plauzibilă este următoarea: creierul ar putea fi, pare să sugereze deja Zeilinger (2006, 2013, 2016) și să confirme experimental alți cercetători (Kerskens & Pérez, 2022; Perdigues, 2022), un soi de computer cuantic.

Ar rezolva confirmarea acestei ipoteze problema subiectivității? Dacă creierul ar fi un soi de computer cuantic structurat în jurul unei contingente pure, ar elimina asta responsabilitatea și, implicit, dimensiunea etică?

Iată câteva întrebări la care ambele abordări ar trebui să poată răspunde:

- În ce constă relația dintre structura organică a creierului și intenționalitate ori, în genere, capacitatea subiectului de a se mișca și a înțelege?
- Este conștiința (inconștientul) epifenomenul unui foarte complex „sistem de prelucrare a informațiilor” sau este altceva? (Zeilinger, 2013) Este posibilă, în principiu, o intenționalitate decerebrată, *i.e.* implementată într-un suport non-biologic?

La întrebarea – *ești 0 sau 1* (?), bitul furnizează un răspuns determinat (reușind, așadar, să tranșeze între 0 și 1). Qubitul (unitatea elementară a computerului cuantic) se comportă, în schimb, diferit:

- La întrebarea disjunctivă – *ești 0 sau 1 / mort sau viu / materie sau energie* (?) – qubitul livrează un răspuns indeterminat (indecis).
- Acesta oferă, în schimb, invariabil un răspuns determinat (= Da!) la întrebarea conjunctivă: *ești 0 și 1 / mort și viu / materie și energie* (?). (Zeilinger *et al.*, 2007)

Semnificantul în sine nu cunoaște disjuncția; în inconștient nu există, strict vorbind, nici excluziune, nici lanțuri semnificante și nici calități (afective). Indeterminarea nu este, deci, starea Realului, ci răspunsul acestuia la o întrebare tranșantă – ce vizează obținerea unui răspuns determinat.

REFERINȚE

- Aristotel (2016). *Hermeneutika oder Lehre vom Urtheil* (J. v. Kirchmann). În *Organon*, (p. 40-64). Berlin: Holzinger (ediția germană inițială apărută în 1876)
- Aristotel (1957). *Despre Interpretare* (M. Florian). În *Organon*, (p. 205-58). București: Editura Științifică.
- Costreie, S. (2023). Dragostea în vremea inteligenței artificiale. *Dilema Veche*, nr. 985. Citit de la: <https://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/dragostea-in-vremea-inteligentei-artificiale-2244325.html>
- Evans, D. (2017). *Wörterbuch der Lacan'schen Psychoanalyse* (G. Burkhart, traducător). Wien-Berlin: Verlag Turia + Kant (lucrarea inițială apărută în 1996).
- Fisher, Matthew P.A. (2015). Quantum cognition: The possibility of processing with nuclear spins in the brain. *Annals of Physics*, 362, 593-602. Citit de la: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0003491615003243> / <https://doi.org/10.1016/j.aop.2015.08.020>
- Freud, S. (2004). Dincolo de principiul plăcerii (G. Purdea și V. Dem. Zamfirescu, traducători). În M.Chivu, S. Dragomir și V. Dem. Zamfirescu (Ed.), *Opere complete vol. III. Psihologia inconștientului* (p. 191-256). București: Editura Trei (lucrarea inițială apărută în 1920).

- Freud, S. (1999). *Interpretarea viselor* (R. Melnicu, traducător). București: Editura Trei (lucrarea inițială apărută în 1899).
- Heidegger, M. (2001). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Lacan, J. (1964/65). *Crucial Problems for Psychoanalysis (Book XII)*. Citit de la: <http://www.lacaninireland.com/web/translations/seminars/>
- Lacan, J. (2006). *Écrits* (B. Fink, traducător). New York, London: W. W. Norton & Company (lucrarea inițială apărută în 1966).
- Lacan, J. (1998). *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis (Book XI)* (A. Sheridan, traducător). New York, London: W. W. Norton & Company (lucrarea inițială apărută în 1973).
- Lacan, J. (2014). *There can be no crisis of psychoanalysis* (D. Broder, traducător). Citit de la: <https://www.versobooks.com/blogs/1668-there-can-be-no-crisis-of-psychoanalysis-jacques-lacan-interviewed-in-1974> (Republicat din Panorama, 1974).
- Lacan, J. (1991). *Freud's Papers on Technique (Book I)* (J. Forrester, traducător). New York, London: W. W. Norton & Company (lucrarea inițială apărută în 1975).
- Lacan, J. (1991). *The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis (Book II)* (S. Tomaselli, traducător). New York, London: W. W. Norton & Company (lucrarea inițială apărută în 1978).
- Lacan, J. (1997). *The Ethics of Psychoanalysis (Book VII)* (D. Porter, traducător). New York, London: W. W. Norton & Company (lucrarea inițială apărută în 1986).
- Kerskens, C. M. & Pérez, D. L. (2022). Experimental indications of non-classical brain functions. *Journal of Physics Communications*, Vol. 6, No. 10. Citit de la: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/2399-6528/ac94be#jpcoac94bes5> / DOI: 10.1088/2399-6528/ac94be
- Quantenverschränkung*. (pagină actualizată pe 8.03.2023). Citit de la: <https://de.wikipedia.org/wiki/Quantenverschr%C3%A4nkung#:~:text=Von%20Verschr%C3%A4nkung%20spricht%20man%20in,eigenen%20wohldefinierten%20Zustand%20zuordnen%20kann>
- Perdigues, A. (2022). *Quantum Gravity Research Indicates That Our Brains Use Quantum Computation*. Citit de la: https://scienceandstuff.com/quantum-gravity-research-indicates-that-our-brains-use-quantum-computation/?fbclid=IwAR04Awu2PPA0tmf82jwbiH8s_8QajVCfw-hBcoCi3WwLJkU7BVS2b6WFLb8
- Soler, C. (2017). Mania: păcat de moarte (V. Ciomoș, traducător). În V. Ciomoș și R. Țurcanu (Ed.), *„Nu e Nebun Cine Vrea” – Introducere în psihanaliza lacaniană. Teoria și clinica psihozelor* (p. 59-83). Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană. (Republicat din revista Préliminaire, nr. 5 / 1993 / volumul *L'inconscient à ciel ouvert de la psychose*, p. 81-96, 2002, Toulouse : Presses Universitaires du Mirail, coll. Psychanalyse).
- The Dalai Lama and Quantum Physics*. (2007). [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=U43pXuGhEg8&t=3391s>
- Thompson, A. (2023). *The Logic-Defying Double-Slit Experiment Is Even Weirder Than You Thought*. Citit de la: <https://www.popularmechanics.com/science/a22280/double-slit-experiment-even-weirder/>
- Wittgenstein, L. (2001). *Tractatus Logico-Philosophicus* (M. Dumitru și M. Flonta, traducători). București: Humanitas (lucrarea inițială apărută în 1921).
- Zeilinger, A. (2006). „Wir brauchen einen Immanuel Kant der Quantenphysik!” [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=AoJ9L46-9PE>
- Zeilinger, A. (2013). Die Zweite Quantenrevolution [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=RwOZGTFkDtY>
- Zeilinger, A. (2013). "Es gibt Dinge, die geschehen ohne Grund." [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=4e3eUekMomw&t=257s>
- Zeilinger, A. (2014). Breaking the Wall of Illusion [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=JY6UCVsiTPU>
- Zeilinger, A. (2015). Anton Zeilinger – “Das Interessante ist doch das, was man nicht versteht.” [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=92McLp9OCAC&t=675s>
- Zeilinger, A. (2016). *Wissenschaft und Religion* [prezentare video]. Consultată la: <https://www.youtube.com/watch?v=Qs6KDOLwMYg>